

Lata 1939–45, a więc II wojna światowa, zwana też niekiedy okresem okupacji hitlerowskiej, to niewątpliwie jeden z najważniejszych fragmentów naszej historii. Ten tragiczny czas bardzo istotnie wpłynął na dzieje narodu, zaznaczył się w historii wszystkich miast i wsi, a w wymiarze ludzkim dotknął praktycznie każdej rodziny. Żyją jeszcze świadkowie i uczestnicy wydarzeń tego okresu, w dalszym ciągu publikowane są wspomnienia bojowe oraz opracowania na temat różnych przejawów życia w okresie zagrożenia i walki z wrogiem. Stale budowane są też pomniki ku czci ofiar wojny, często wystawiane przez kolegów i towarzyszy broni.

Jednocześnie dorastają kolejne pokolenia, które wspomniany okres wojny traktują już jako historię, jak inne zdarzenia z odległej przeszłości. To przede wszystkim dla nich przeznaczona jest niniejsza publikacja, która ma pokazać jak wiele śladów z lat wojny i okupacji zachowało się na ziemiach Wielkopolski. Z drugiej strony trzeba mieć na uwadze, że pomniki, tablice i groby — bo takich śladów należy się przede wszystkim spodziewać — a także dbałość o nie, są dowodem naszej pamięci o osobach i wydarzeniach z tego okresu.

W Wielkopolsce w latach II wojny światowej nie było większych akcji zbrojnych — ani też w czasie kampanii wrześniowej 1939 r., ani też w czasie ofensywy Armii Czerwonej w styczniu 1945 r. (poza zdobywaniem Wału Pomorskiego oraz oblężeniem zamienionych na twierdze Poznania i Piły). Działalność konspiracyjną

prowadzono w wielkiej tajemnicy i w zasadzie bez spektakularnych akcji widocznych na zewnątrz (brak było broni). Wielu Wielkopolan uczestniczyło jednak bezpośrednio w działaniach wojennych jako członkowie różnego rodzaju formacji zbrojnych; część z nich poległa, a tych, którzy przeżyli, losy rozrzuciły po całym świecie. Terror, rozstrzeliwania, uwięzienia, zsyłki do obozów, wysiedlenia, wywózki na roboty dotknęły znaczną liczbę mieszkańców pozostałych na rodzinnej ziemi. Spośród nich wielu zginęło lub zostało zamęczonych, zachowani przy życiu zaś zostali często okaleczeni psychicznie. Należy pamiętać, że w tym okresie Polacy byli także represjonowani przez ZSRR, choć z racji położenia geograficznego w Wielkopolsce nie było ich dużo.

Proponujemy wędrowkę po śladach wojny na pięciu trasach, nadających się do przebycia w jeden dzień i prowadzących przez różne części Wielkopolski. Wycieczki zostały zaprojektowane w formie okrężnej, a więc praktycznie można je rozpocząć i skończyć w dowolnym miejscu. Przy ustalaniu trasy brano pod uwagę logiczność jej przebiegu. Odwiedzenie wszystkich miejsc związanych z latami wojny i okupacji nie jest zresztą możliwe, gdyż pamiątki po wydarzeniach tamtych czasów znaleźć można właściwie wszędzie. W trakcie opisu wspomniano także o ważniejszych innych obiektach spotykanych na trasie, które mogą urozmaicić wycieczkę.

Przy odbywaniu wycieczek należy pamiętać, że wiele zabytków i zwykłych budowli trzeba było odbudować czy odremontować po zniszczeniach wojennych, napisy i inne rzucające się w oczy pamiątki po okupantach zostały usunięte, odtworzono pomniki i inne pamiątki narodowe, powróciły na nasze drogi kapliczki i figury religijne, które hitlerowcy zawzięcie niszczyli. Po upływie lat skutki wojny nie są już w zasadzie widoczne, jednak pamięć o tamtych czasach powinna trwać zawsze.

TRASA 1

Leszno—Wschowa—Wolsztyn—Kościan—
—Leszno, 155 km

0 km LESZNO

Miasto powiatowe i powiat grodzki, 62,3 tys. mieszk. Ośrodek przemysłowy, ważny węzeł komunikacyjny. W centrum stara zabudowa, 3 zabytkowe kościoły, barokowy ratusz, pałac Sułkowskich, Muzeum Okręgowe.

Leszno, położone blisko dawnej granicy państwowej, zostało ostrzelane już pierwszego dnia II wojny światowej, a wojska niemieckie zajęły je 4 IX 1939 r. Wkrótce zaczęły się aresztowania ludności polskiej, wysiedlenia, egzekucje. Przez cały okres okupacji prowadziły działalność organizacje podziemne, istniała konspiracyjna drużyna harcerska, odbywało się tajne nauczanie. Ucieczka hitlerowców i zajęcie miasta przez Armię Czerwoną nastąpiło 31 I 1945 r.

Przy ul. 17 Stycznia znajduje się pomnik żołnierzy garnizonu leszczyńskiego, walczących

w kampanii wrześniowej 1939 r., a potem na różnych frontach II wojny światowej. Naprzeciwko, na narożniku ulic 17 Stycznia i Racławickiej, głaz-pomnik przypomina gen. Stefana Grota-Roweckiego (1895–1944), dowódcę Armii Krajowej, który w latach 1930–35 był dowódcą garnizonu w Lesznie. U zbiegu ulic Bolesława Chrobrego i 17 Stycznia oznaczono miejsce, gdzie z rąk dywersantów niemieckich poległ Paweł Koprykowski, żołnierz 55 pułku piechoty, pierwsza ofiara II wojny światowej z terenu miasta. Niedaleko, przy ul. Lipowej, znajduje się wystawiony w 1945 r. skromny pomnik ku czci poległych żołnierzy radzieckich.

Na pl. Kościuszki, obok pałacu Sułkowskich, tablica na murze więzienia przypomina rozstrzelanie przez hitlerowców 21 X 1939 r. 20 osób, skazanych przez sąd doraźny. Na cmentarzu przy ul. Kąkolewskiej, na zach. ścianie kostnicy, wmurowano 3 tablice z nazwiskami 147 poległych i zamordowanych w latach II wojny światowej, a innymi tablicami uczczono żołnierzy 17 pułku piechoty, którzy stracili życie na wschodzie (w tym 16 osób w Katyniu i Starobielsku). Oddzielnie po płd. stronie cmentarza usytuowana jest zbiorowa mogiła ofiar wojny z powiatu leszczyńskiego, w tym wspomnianych osób rozstrzelanych przy więzieniu oraz 339 osób straconych w lesie między Lesznem a Rydzyną. Za cmentarzem zwraca uwagę pomnik przy ul. Kąkolewskiej, upamiętniający nazwanie pobliskiego osiedla imieniem Armii Krajowej.

Wyjazd przez wiadukt Grota-Roweckiego i ul. Szybowników, a dalej szosą nr 34 na zachód (kierunek Zielona Góra).

3 km STRZYŻEWICE

Przedmieście Leszna. Po prawej stronie Centrum Wyszkolenia Lotniczego i lotnisko szybowcowe.

10 km STARE DŁUGIE

Wieś. Kościół późnogotycki, dwór z pocz. XX w.

Wzdłuż szosy, którą jedziemy, żołnierze 55 pułku piechoty i 17 pułku ułanów wielkopolskich z Leszna na wieść o rozpoczęciu działań niemieckich przeciwko Polsce niezwłocznie rozwinęli natarcie w kierunku zachodnim. Przekroczyli ówczesną granicę państwową (w tym miejscu przebiega dziś granica między województwami wielkopolskim i lubuskim), zajęli Dębową Łękę i ostrzelali koszary we Wschowie, co wywołało panikę wśród tamtejszych Niemców i przygotowania do ewakuacji. Niekorzystny rozwój wydarzeń na innych odcinkach spowodował jednak konieczność wycofania się polskich oddziałów.

15 km DĘBOWA ŁĘKA

Duża wieś. Kościół gotycki z drewnianą bramą-dzwonnica, pałac z poł. XIX w.

W parku, położonym po prawej stronie szosy, 9 V 1989 r. odsłonięto pomnik żołnierza-oracza, upamiętniający zagospodarowanie Ziemi Zachodnich przez uczestników walk z lat II wojny światowej

19 km WSCHOWA

Miasto w powiecie nowosolskim, 14,8 tys. mieszk. Ośrodek przemysłowy. Cztery kościoły, ratusz późnogotycki (przebud.), pozostałości murów miejskich, zabytkowy cmentarz ewangelicki, Muzeum Ziemi Wschowskiej.

Na skrzyżowaniu przed wjazdem do miasta w 1961 r. ustawiono pomnik ku czci żołnierzy, którzy na początku września 1939 r. rozwinęli akcję przeciwko Niemcom i zagrozili opanowaniem Wschowy.

Ze skrzyżowania na wsch. skraju miasta wyjazd na północ (kierunek Włoszakowice).

23 km OSOWA SIEŃ

Duża wieś. Kościół gotycki, pałac neorenesansowy i 2 dwory klasycystyczne, 3 parki krajobrazowe.

28 km ZBARZEWO

Wieś. Kościół gotycki, we wsch. części zespół pałacowy. Wjazd do wsi aleją kasztanową, przy wyjeździe pomnik powstańców wlkp.

31 km KRZYŻOWIEC

Leśniczówka przy skrzyżowaniu szos. Arboretum Przemęckiego Parku Krajobrazowego, 2 pomnikowe dęby.

35 km WŁOSZAKOWICE

Duża wieś gminna. Późnobarokowy pałac myśliwski, kościół z poł. XVII w., okazały platan.

Na jednym z domów przy pl. 21 Października upamiętniono miejsce, gdzie 21 X 1939 r. hitlerowcy zamordowali 7 Polaków przywiezionych z więzienia w Lesznie. Na umieszczonych po bokach tablicach wypisano nazwiska 56 osób z gminy Włoszakowice — ofiar z lat 1939–47.

Wyjazd ul. Powstańców Wlkp. w kierunku płn., w stronę Boszkowa.

39 km BOSZKOWO

Znany ośrodek wypoczynkowy i kąpielisko nad Jez. Dominickim (344 ha).

Dalsza droga wiedzie nadal na płn. (kierunek Przemęt).

45 km BŁOTNICA

Na skrzyżowaniu dróg w środku wsi, pod figurą Chrystusa, w 1991 r. umieszczono płyty kamienne ku czci ofiar obu wojen światowych i powstania wielkopolskiego. Na prawej tablicy widnieją nazwiska 13 osób, które straciły życie w latach 1939–45.

47 km PRZEMĘT

Wieś gminna, dawniej miasto. Barokowy zespół pocysterski i 2 inne kościoły

Pośrodku cmentarza parafialnego znajduje się rzeźba *Pieta*. Na jej kamiennym cokole w 1989 r. umieszczono tablice pamięci parafian poległych w latach 1914–21 oraz ku czci rodaków poległych w czasie II wojny światowej. Na ścianie stojącego przy Rynku kościoła św. Andrzeja wmurowane są 2 epitafia księży więzionych w obozie w Dachau. Naprzeciwko domu przy ul. Powstańców Wlkp. 31 wznosi się pomnik ofiar wojen światowych w formie kapliczki. Wypisano na niej m.in. nazwiska 16 osób poległych w latach 1939–45.

Wyjazd w kierunku zach. (kierunek Mochy).

49 km PERKOWO

Na cokole figury Chrystusa, stojącej po prawej stronie szosy, znajduje się tablica ku czci poległych mieszkańców wsi, z wypisanymi 21 nazwiskami.

56 km MOCHY

Duża wieś na skrzyżowaniu dróg.

W centrum wsi wznosi się pomnik powstańców wielkopolskich. Dwóch spośród nich za wystąpienie przeciwko Niemcom hitlerowcy aresztowali i stracili w latach 1940 i 1942.

Wyjazd w prawo szosą nr 322 (kierunek Wolsztyn); wkrótce przejazd przez dolinę Obry. Przy szosie rosną pojedyncze okazałe drzewa i stare aleje.

70 km WOLSZTYN

Miasto powiatowe, 13,9 tys. mieszk., położone nad Dojcą oraz jeziorami Wolsztyńskim i Berzyńskim. Przemysł spożywczy, fabryka mebli. Kościół późnobarokowy, klasycystyczny zbór poewangelicki, muzeum, w parku pałac neoklasyczny.

Miejsce więzienia z początkowego okresu okupacji przypomina tablica na budynku dzisiejszej spółdzielni krawieckiej przy ul. Poniatowskiego 44. Znajdujący się nieco dalej przy tej ulicy most przez Dojcę 26 VII 1944 r. „nieznani sprawcy” po zlikwidowaniu strze-

gących go posterunków wysadzili w powietrze i zablokowali w ten sposób ruch na ważnej szosie. W lesie „Bielnik” (opodal drogi do Chorzemina, tuż przy ogrodzeniu skansenu etnograficznego) upamiętniono miejsce, gdzie 7 XI 1939 r. hitlerowcy rozstrzelali 11 zakładników Polaków; prowadząca do tego miejsca ulica nosi dziś imię Bohaterów Bielnika.

Przy ul. 5 Stycznia 34 znajduje się dom, w którym mieszkał znany rzeźbiarz Marcin Rożek (1885–1944), zamęczony w obozie w Oświęcimiu za odmowę wyrzeźbienia głowy Hitlera. Dziś mieści się tu muzeum biograficzne, a postać Rożka przypomina tablica na ścianie budynku. Opodal, przed domem nr 31/32, umieszczono tablicę z nazwiskami 18 osób — ofiar Katynia, Charkowa i Miednoje. Zamordowanego przez hitlerowców zasłużonego nauczyciela Antoniego Sturnego (1900–40) upamiętniono tablicą na budynku Szkoły Podstawowej nr 1 przy ul. Mickiewicza.

Na cmentarzu przy ul. Lipowej, w części na wschód od kostnicy, znajduje się pomnik i zbiorowa mogiła 80 ofiar zbrodni hitlerowskich, których prochy ekshumowano po wojnie z 8 miejscowości na terenie powiatu wolsztyńskiego. W pobliżu, po przeciwnej stronie ul. Powstańców Wlkp., położony jest inny cmentarz, na którym pochowano żołnierzy radzieckich zmarłych w tutejszym obozie jenieckim; znajduje się tu także pomnik ku ich czci między 2 armatkami. Na innym cmentarzu, przy ul. 5 Stycznia, spoczywają 362 oficerowie radzieccy, którzy stracili życie w okresie od stycznia do kwietnia 1945 r. w walkach w rejonie Wolsztyna, Sulechowa i nad Odrą.

Wyjazd z Wolsztyna ul. Drzymały i dalej szosą nr 32 na wsch. (kierunek Poznań).

Przy drodze wylotowej z miasta, przed budynkiem przy ul. Drzymały 5, znajduje się głaz z tablicą poświęconą pamięci ponad 4 tys. jeńców radzieckich, zamęczonych w Stalagu XXID. Miał on w latach 1941–44 siedzibę

w obiektach położonego w sąsiedztwie folwarku Komorowo. Wcześniej więziono tu żołnierzy polskich, francuskich i angielskich.

77 km ROSTARZEWO

Duża wieś, dawniej miasto. Ratusz barokowy, kościół neoromański, stare domy.

Na rynku (pl. Powstańców Wlkp.) we wrześniu 1998 r. odsłonięto głaz-pomnik ku czci poległych w latach 1939–45 *za wolność Polski i Europy*.

We wsi Głodno, 3 km na płn. od Rostarzewa, w 1945 r. na pamiątkę oswobodzenia spod okupacji hitlerowskiej posadzono Dąb Wolności. Rośnie on bujnie do dziś i podlega ochronie jako pomnik przyrody, a 7 V 1986 r. ustawiono pod nim pamiątkową płytę.

83 km RAKONIEWICE

Miasto w pow. grodziskim, 2,8 tys. mieszk. Lokalny ośrodek usługowy. Kościół neobarokowy, w dawnym kościele ewangelickim Muzeum Pożarnictwa. Zespół starej zabudowy, w tym 4 domy podcieniowe z XVIII w.

Na cmentarzu przy ul. Zamkowej wystawiono pomnik ku czci 77 parafian — ofiar II wojny światowej. Z tyłu kościoła parafialnego znajduje się symboliczny grób ks. majora Romana Dadaczyńskiego (1889–1940), zamordowanego w obozie koncentracyjnym w Dachau.

Wyjazd szosą nr 312 na pld.wsch. (kierunek Czacz).

89 km WIELICHOWO

Miasto w pow. grodziskim, 1,6 tys. mieszk. Kościół z XVIII–XX w., kaplica drewniana z 1793 r., w parku krajobrazowym dwór późnoklasycyzyczny.

Pośrodku Rynku w 1979 r., w 550 rocznicę nadania praw miejskich, odsłonięto głaz poświęcony *bohaterom walk o wolność narodu*. Na kościele parafialnym znajduje się epitafium proboszcza ks. Ludwika Górskiego (1876–1942), zmarłego w obozie w Dachau. Przy ul. Gro-

dziskiej, nieco na płn. od kościoła, niedużym pomnikiem uczczono bohaterów i męczenników z lat 1939–45; na cokole ustawiono rzeźbę żołnierza polskiego, z boków zaś widnieją tablice z nazwiskami 10 osób poległych i rozstrzelanych oraz 11 ofiar obozów koncentracyjnych. Na tutejszym cmentarzu (przy drodze do Gradowic) znajduje się kwatera poległych powstańców wielkopolskich, z pomnikiem zniszczonym przez hitlerowców w 1941 r. i odbudowanym w 1947 r.; przy nim urządono symboliczny grób zamordowanego w Katyniu ppor. Franciszka Słomińskiego (1913–40).

Wyjazd ulicami Grodziską oraz Podgórną i dalej na płn.wsch. (kierunek Kamieniec).

96 km PARZĘCZEWO

Wieś. Kościół drewniany z 1774 r., w parku pałac eklektyczny sprzed 1820 r., zespół starych zabudowań folwarcznych.

W kruchcie kościoła znajduje się epitafium upamiętniające tutejszego wikariusza ks. Czesława Jeżewskiego (1912–41), zamordowanego w hitlerowskim obozie w Dachau.

Wyjazd na płn. w kierunku Kamieńca.

100 km KAMIENIEC

Wieś gminna. Kościół neogotycki z cenną polichromią, w parku pozostałości grodziska pierścieniowego.

Po prawej stronie wejścia do kościoła tablicą upamiętniono ks. Jana Gudera (1879–1942), tutejszego proboszcza, zmarłego w obozie w Dachau. W budynku szkoły, stojącym przy zbiegu ulic Szkolnej i Handlowej, od lata 1940 do jesieni 1941 r. istniała filia hitlerowskiego obozu jenieckiego, w której przebywało stu francuskich Murzynów.

Wyjazd szosą nr 308 w prawo (na wschód, kierunek Kościan—Gostyń).

106 km

Na wysokości mostu przez Mogilnicę widoczne są na prawo od szosy, za nasypem kolejowym, opodal skrzyżowania z drogą do Wilanowa, 4 wielkie kopce (tzw. wielkopolskie piramidy) kryjące groby kultury unietyckiej z epoki brązu.

118 km KOŚCIAN

Miasto powiatowe nad Obrą, 24,5 tys. mieszk. Ośrodek przemysłu metalowego i rolno-spożywczego. Gotycki kościół farny, kościoły późnogotycki i neobarokowy, ratusz z Muzeum Regionalnym, w centrum stare domy.

Miasto i najbliższa okolica były terenem wyjątkowo nasilonych antypolskich akcji ze strony hitlerowców. Wiele osób zginęło w egzekucjach przeprowadzonych na początku okupacji, inni zginęli w poznańskim Forcie VII i w obozach zagłady. W styczniu 1940 r. w ramach akcji eutanazji zamordowano 534 pacjentów tutejszego szpitala psychiatrycznego.

Na płd. ścianie ratusza upamiętniono miejsce, gdzie 2 i 23 X 1939 r. rozstrzelano 26 Polaków. Tablice po bokach wymieniają 9 żołnierzy Batalionu Obrony Narodowej „Kościan” poległych we wrześniu 1939 r. oraz 2 żołnierzy Narodowej Organizacji Wojskowej rozstrzelanych w 1942 r. Naprzeciwko, na kamienicze przy Rynku 19, oznaczono siedzibę oddziału radzieckiego szpitala polowego z 1945 r. Tablica na zewnętrznej ścianie kościoła farnego przypomina wywodzącego się z Kościana ks. Antoniego Schwarza (1911–41), zmarłego w obozie w Dachau. U zbiegu ulic Bączkowskiego i Mickiewicza znajduje się pomnik urodzonego w pobliskich Gorzycach instruktora harcerskiego Floriana Marciniaka (1915–44), naczelnika „Szarych Szeregów” w Warszawie, zamordowanego przez hitlerowców w obozie w Gross Rosen. Na budynku administracyjnym cukrowni (ul. Naclawska 15) widnieje ufundowana przez kolegów tablica ku

czci 5 poległych i 5 zamordowanych w latach 1939–44 pracowników fabryki.

Pośrodku cmentarza parafialnego przy ul. Bączkowskiego w 1946 r. wystawiono mauzoleum ku czci pomordowanych w latach 1939–40 na terenie miasta i okolicy oraz zamęczonych w obozach koncentracyjnych (razem 634 osoby). Po płn. stronie tego cmentarza znajduje się kwatera, w której pochowano 430 poległych i zmarłych z ran żołnierzy radzieckich, z pomnikiem ustawionym między 2 armatkami. Od południa do cmentarza przylega Park Miejski, na którego skraju odsłonięto realistyczny pomnik na miejscu rozstrzelania 7 XI 1939 r. 45 Polaków przywiezionych z tutejszego więzienia

Po zwiedzeniu Kościana powracamy na skrzyżowanie w płn. części miasta i wyjeżdżamy w prawo szosą nr 308 (kierunek Gostyń).

122 km

Wkrótce po wjechaniu w las można przed zakrętem szosy w lewo skrócić w drogę leśną w prawo i po 150 m dotrzeć do głazu upamiętniającego rozstrzelanie 9 XI 1939 r. w tym miejscu 21 Polaków przywiezionych z więzienia w Kościanie.

125 km RACOT

Wieś z dużą Stadnią Koni. Pałac klasycystyczny, później rozbud., przy nim park krajobrazowy. Kościół późnobarokowy.

Na lewej oficynie znajduje się tablica ku czci Władysława Siemieńskiego, założyciela i pierwszego dyrektora tutejszej Stadniny Koni, który zginął we wrześniu 1939 r. w czasie ratowania koni przed skutkami działań wojennych.

Skręt w prawo (kierunek Wojnowice).

128 km GRYŻYNA

Wieś na lewym brzegu Kanału Kościańskiego. Kościół neogotycki, dwór późnobarokowy.

Po obu stronach wejścia do kościoła znajdują się epitafia, poświęcone zamęczonemu w Dachau proboszczowi ks. Stefanowi Jaskólskiemu (1901–41) i pochodzącemu stąd kapitanowi marynarki Antoniemu Kasztelanowi (1896–1942), obrońcy Helu, zamordowanemu przez hitlerowców w Królewcu.

132 km NOWY DĘBIEC

Na zach. od wsi ośrodek wypoczynkowy i kąpielisko nad Jez. Wonieskim.

139 km WOJNOWICE

Wieś na skrzyżowaniu dróg. Dwór z pocz. XX w. otoczony parkiem, na wzgórzu na płn. od wsi grodzisko pierścieniowate.

Wyjazd szosą nr 432 w prawo (kierunek Leszno).

145 km OSIECZNA

Miasto w pow. leszczyńskim, 2,0 tys. mieszk., nad Jez. Łoniewskim. Kościół późnogotycki (przebud.), barokowy zespół poreformacki, zamek z pozostałościami renesansowymi, 3 wiatraki. Nad jeziorem ośrodek wypoczynkowy.

Tablicą na domu przy Rynku 7 upamiętniono miejsce, gdzie 21 X 1939 r. hitlerowcy rozstrzelali 3 mieszkańców miasta. Na tutejszym cmentarzu (przy ul. Frankiewicza) znajduje się grób 10 żołnierzy radzieckich poległych w 1945 r.

155 km LESZNO

Wyjazd do miasta od strony płn.–wsch.

TRASA 2

Poznań—Kłecko—Gniezno—Mogilno—
—Powidz—Czarniejewo—Poznań, 230 km

0 km POZNAŃ

Miasto wojewódzkie nad Wartą, 578,2 tys. mieszk.

W okresie II wojny światowej sytuacja Poznania — największego miasta Wielkopolski — była specyficzna. Hitlerowcy umieścili tu stolicę Kraju Warty, stanowiącego jedną z prowincji Rzeszy Niemieckiej, wyodrębnioną jednak kontrolą na jej granicach. Zarazem zamierzano stworzyć z tego obszaru wzorowy okręg, stąd wielka dbałość o usunięcie polskich śladów z miasta i nadanie mu niemieckiego charakteru. Na miejsce wysiedlanych Polaków wprowadzano Niemców z różnych części Europy, wzrastał więc odsetek ludności niemieckiej w Poznaniu. Wojna zakończyła się tu znacznymi zniszczeniami, gdyż przez miesiąc trwały zacięte walki — najpierw na ulicach miasta, a w końcu o fort na Cytadeli (zdobyty 23 II 1945 r.).

Głównym miejscem pamięci o latach wojny jest w Poznaniu Cmentarz Bohaterów na stokach Cytadeli, z górującym ponad nim smukłym obeliskiem. Największą powierzchnię zaj-

mują mogiły żołnierzy radzieckich (pochowano ich tu 5829), ale są również kwatery żołnierzy brytyjskich, cytafelowców (Polaków zmobilizowanych do walki o Cytadelę w 1945 r.), osób zabitych w czasie bombardowania w 1939 r. i zamordowanych członków ruchu oporu. Groby ofiar wojny znajdują się na wszystkich cmentarzach, a żołnierzy Armii Czerwonej, którzy polegli w walkach w styczniu i lutym 1945 r., pochowano również w 7 innych miejscach na terenie miasta.

W takiej publikacji miejsca związane z latami wojny i okupacji na terenie dużego miasta można wymienić jedynie przykładowo. Okazałym pomnikiem na Wzgórzu Św. Wojciecha uczczono żołnierzy Armii „Poznań” uczestniczących w kampanii wrześniowej w 1939 r. Pomnik przy ul. Estkowskiego przypomina spalenie przez konspiratorów w 1942 r. niemieckich magazynów (tzw. akcja „Bollwerk”). Miejsca działalności organizacji podziemnych oznaczono tablicami przy ul. Kramarskiej 15 i Wrocławskiej 5, bohatera konspiracji antyhitlerowskiej dra Franciszka Witaszka upamiętnia kamień przed szkołą przy ul. Łukaszewicza 13. W Forcie VII (ul. Polska) w 1980 r. otwarto Muzeum Martyrologii Wielkopolan, poświęcone m.in. pamięci 40 tys. osób więzionych tu w latach okupacji.

Wyjazd ulicami Zawady, Główną i Gdyńską, a dalej szosą nr 196 na płn. (kierunek Wagrowiec).

11 km CZERWONAK

Duża wieś gminna w dolinie Warty. Ośrodek przemysłu metalowego i papierniczego.

Po lewej stronie między szosą a linią kolejową wznosi się pomnik poległych i pomordowanych w latach II wojny światowej. Od strony torów wypisano na nim nazwiska 9 mieszkańców wsi, którzy zginęli 16 II 1945 r. w walce

z oddziałem niedobitków niemieckich, uciekinierów z poznańskiej Cytadeli.

16 km OWIŃSKA

Wieś na prawym brzegu Warty. Barokowy zespół pocysterski, kościół renesansowy, pałac klasycystyczny, 3 parki podworskie.

W tutejszym klasztorze od 1838 r. mieścił się zakład psychiatryczny. Jego wszystkich pensjonariuszy (ok. 1030 osób) hitlerowcy jesienią 1939 r. wywieźli i zamordowali — mężczyzn w lesie koło Obornik, a kobiety w poznańskim Forcie VII. Pamięci ofiar poświęcona jest tablica na murze klasztoru (obecnie jest tu zakład dla niewidomych dzieci).

Na cmentarzu przy ul. Kolejowej znajduje się pomnik i kwatera grobów żołnierzy polskich, którzy zmarli w 1945 r. w działającym w Owińskach szpitalu polowym.

22 km

Na wysokości stacji benzynowej odchodzi w prawo droga, którą można dojść do postawionego niedaleko na skraju lasu niewielkiego pomnika. W tym miejscu we wrześniu 1939 r. hitlerowcy rozstrzelali 9 Polaków z Murowanej Gośliny.

23 km MUROWANA GOŚLINA

Miasto w pow. poznańskim, 9,7 tys. mieszk. Lokalny ośrodek gospodarczy. Kościoły późnogotycki i klasycystyczny, w parku krajobrazowym pałac eklektyczny.

Pośrodku rynku (pl. Powstańców Wlkp.) w 1969 r. wzniesiono pomnik powstańców wielkopolskich i ofiar II wojny światowej. Na cmentarzu parafialnym, przy kostnicy, spoczywa 9 osób rozstrzelanych w 1939 r. (patrz wyżej), jest tu też mogiła żołnierzy radzieckich poległych w 1945 r. (ich prochy przeniesiono później na cmentarz w Poznaniu).

41 km SKOKI

Miasto w pow. wągrowieckim, 3,6 tys. mieszk., nad Małą Wełną. Układ urbanistyczny z 2 rynkami, kościół szachulcowy z 1737 r., w parku krajobrazowym pałac eklektyczny.

Na domu przy pl. Powstańców Wlkp. 18 w 1967 r. wmurowano tablicę ku czci poległych i pomordowanych mieszkańców miasta i okolicy. W nazwie jednej z ulic miasta upamiętniony jest Wincenty Ciastowicz (1910–45), ochotnik poległy 17 II 1945 r. w starciu z oddziałem niemieckim, który wyrwał się z okrażonej Cytadeli poznańskiej. Epitafium na ścianie kościoła przypomina proboszcza ks. Józefa Echausta (1904–42), zamęczonego w obozie w Dachau. Na tutejszym cmentarzu (przy ul. Rościńskiej) znajdują się obok siebie groby 9 osób, które straciły życie w latach 1939–40.

Wyjazd ul. Antoniewską na pld.wsch. (kierunek Rybno Wlk.).

45 km ANTONIEWO

Osada z kompleksem zabudowań zakładu wychowawczego dla młodzieży, powstałym na pocz. XX w.

W latach wojny w zabudowaniach zakładu znajdował się hitlerowski obóz jeniecki, w którym przebywało od 300 do 800 jeńców — najpierw polskich, potem angielskich, francuskich, norweskich, włoskich, jugosłowiańskich. Po prawej stronie drogi w 1979 r. ustawiono kamień z tablicą upamiętniającą więzionych tu żołnierzy.

52 km NOWINY

Skręt w prawo (kierunek Rybno).

56 km RYBNO

Skręt w lewo (kierunek Charbowo—Janowiec).

66 km CHARBOWO

Na budynku dawnej szkoły, stojącym po wsch. stronie skrzyżowania dróg w tej wsi, od 1989 r. znajduje się tablica upamiętniająca rozstrzelanie 9 IX 1939 r. nauczycielki Cecylii Grubównej-Handkiewicz.

Skręt w prawo szosą nr 192 (kierunek Gniezno).

Wjeżdżamy na tereny upamiętnione samodzielną obroną rodzinnej ziemi przez tutejszych mieszkańców we wrześniu 1939 r. Po opuszczeniu Wielkopolski przez regularne oddziały wojskowe dla zapewnienia spokoju powołano Straż Porządkową (wyjątkowo dużo wstąpiło do niej mieszkańców Kłecka). W okolicach Gniezna i Mogilna oddziały te wystąpiły zbrojnie przeciwko wkraczającym jednostkom Wehrmachtu. Wobec nierówności sił Niemcy szybko zgnetli opór, a następnie zaczęli wyłapywać i karać polskich uczestników tych zdarzeń oraz inne, napotkane po drodze niewinne osoby, w tym uciekinierów z innych rejonów Wielkopolski, którzy akurat tu się znaleźli. Szczególnie krwawo hitlerowcy zemścili się na mieszkańcach Kłecka.

69 km KŁECKO

Miasto w pow. gnieźnieńskim, 2,7 tys. miesz. Położone między połączonymi Małą Wełną jeziorami Kleckim i Gorzuchowskim. Kościół późnogotycki (przebud.).

Przy wjeździe do miasta, obok mostu na Małej Wełnie, znajduje się kamień na miejscu rozstrzelania 9 i 10 IX 1939 r. 112 obrońców Kłecka. Pośrodku rynku (pl. Powstańców Wlkp.) w 1989 r. odsłonięto pomnik ku ich czci. Umieszczone poniżej tablice wymieniają nazwiska poległych żołnierzy i osób cywilnych, osób skazanych na karę śmierci oraz zamordowanych w więzieniach i obozach. Zbiorowy grób ofiar znajduje się w płd. części cmentarza przy ul. Dworcowej; oddzielnie pochowano 3 harcerzy w wieku 16–19 lat — jednego poległego 8 IX 1939 r. w starciu z Niemcami

pod Charbowem, dwóch pozostałych rozstrzelanych następnego dnia.

75 km BRZozogAJ

Upamiętniono tu położone po lewej stronie szosy miejsce rozstrzelania 9 IX 1939 r. przez hitlerowców 9 Polaków.

80 km OBORA

Również w tej wsi (przed szkołą) oznaczono jedno z miejsc straceń. Łącznie w Oborze 9 IX 1939 r. hitlerowcy rozstrzelali 36 Polaków.

86 km GNIEZNO

Miasto powiatowe, 71,4 tys. mieszk., położone nad 3 jeziorami. Ośrodek przemysłowy, węzeł komunikacyjny. Gotycka katedra, 8 innych zabytkowych kościołów, Muzeum Początków Państwa Polskiego, Muzeum Archidiecezjalne.

Okres wojny i okupacji boleśnie dotknął Gniezno i jego mieszkańców, z których wielu zginęło lub zostało wysiedlonych. Hitlerowcy tu szczególnie niszczyli pamiątki polskości (m.in. katedrę zamieniono na salę koncertową). Mimo represji rozwijała się polska działalność konspiracyjna.

Przed wjazdem do centrum po lewej stronie znajduje się kościół św. Piotra i Pawła i duży cmentarz. Tuż przy kościele pochowano na nim ks. Mateusza Zabłockiego (1887–1939), powstańca wielkopolskiego i organizatora Straży Obywatelskiej w Gnieźnie, straconego przez hitlerowców 14 X 1939 r. w Inowrocławiu. Wszystkie ofiary II wojny światowej uczczono pomnikiem, odsłoniętym w 1986 r. w parku koło dworca kolejowego. W kruchcu katedry umieszczona jest tablica pamięci 138 kapłanów archidiecezji gnieźnieńskiej, którzy stracili życie w latach II wojny światowej. Tablica przy dawnych koszarach przy ul. Sobieskiego przypomina żołnierzy 69 pułku

piechoty, walczących w kampanii wrześniowej 1939 r. Poległym i pomordowanym harcerzom poświęcony jest Pomnik Pamięci, odsłonięty w 1986 r. u zbiegu ulic Roosevelta oraz Żwirki i Wigury. Na cmentarzu przy ul. Witkowskiej znajduje się zbiorowa mogiła 105 ofiar terroru hitlerowskiego z Gniezna i okolicy oraz kwatera grobów 411 żołnierzy radzieckich poległych w styczniu 1945 r. w czasie walk w rejonie miasta.

W dzielnicy Dalki, w głębi parku, upamiętniono miejsce egzekucji 7 XI i 8 XII 1939 r. 27 polskich zakładników. Stojącym obok kamieniem uczczono ks. Antoniego Ludwiczaka (1878–1942), działacza oświatowego, założyciela Uniwersytetu Ludowego w Dalkach, zamęczonego w czasie transportu z obozu w Dachau do Linzu.

Miejscem kaźni był także szpital psychiatryczny „Dziekanka” (przy ul. Poznańskiej). Na ścianie znajdującej się tam kaplicy w sierpniu 1948 r. zawieszono tablicę ku czci poległych i pomordowanych pracowników i pacjentów (zginęło ich ok. 1200).

Wyjazd ul. Roosevelta i dalej na wschód szosą nr 256 (kierunek Toruń).

93 km JANKOWO DOLNE

Wieś w dolinie Wełny. Ruina murowanego wiatraka, nad Jez. Jankowskim ośrodek wypoczynkowy.

Przy skrzyżowaniu dróg na prawym brzegu Wełny znajduje się wolno stojąca tablica na miejscu rozstrzelania we wrześniu 1939 r. 16 osób (w tym 2 nieznanymi studentów).

102 km TRZEMESZNO

Miasto w pow. gnieźnieńskim, 7,7 tys. mieszk., położone na prawo od szosy. Barokowy kościół poklasztorny z pozostałościami romańskimi i gotycyckimi, dawna szkoła i dawny szpital z 2 poł. XVIII w.

W centrum miasta, pośrodku pl. Kosmowskiego oznaczono miejsce, gdzie pierwotnie po-

chowano 17 poległych żołnierzy radzieckich (później ekshumowanych do Mogilna). Tablicami upamiętniono osoby, które straciły życie w 1939 r.: na Urzędzie Miasta i Gminy burmistrza Kazimierza Szymańskiego, a na Banku Spółdzielczym działacza społecznego Wojciecha Bąka z Kozłowa.

Na cmentarzu parafialnym przy głównej alejce ustawiono kamień poświęcony poległym w czasie działań wojennych oraz męczennikom więzień, łagrów i zesłania. Oddzielnie upamiętniono osoby rozstrzelane w październiku 1939 r. w więzieniu w Inowrocławiu oraz 9 uczestników bitwy o Monte Cassino. Dalej w głębi cmentarza położona jest zbiorowa mogiła 53 ofiar terroru hitlerowskiego.

Wyjazd ulicami Kościuszki i Odzyskania Niepodległości na północ (kierunek Kruchowo).

105 km

Za wsią Niewolno po prawej stronie drogi ustawiono pomnik w formie stylizowanego orła na miejscu, gdzie Niemcy 10 IX 1939 r. rozstrzelali 19 członków miejscowej Straży Obywatelskiej. Na umieszczonej tu tablicy widnieje także 6 nazwisk ofiar obozów koncentracyjnych.

Niedaleko za pomnikiem skręt w prawo w kierunku Wydartowa.

110 km DUSZNO

Wieś, łącząca się bezpośrednio z Wydartowem. Kościół sprzed 1865 r., kuźnia neogotycka z 1856 r.

Przy wjeździe do wsi znajduje się po lewej symboliczny grób na miejscu rozstrzelania we wrześniu 1939 r. 7 członków Straży Obywatelskiej (w tym jednego o nieustalonym nazwisku).

114 km

Skręt w lewo szosą nr 256, a po chwili jeszcze raz w lewo, w drogę do Mogilna.

121 km MOGILNO

Miasto powiatowe nad Jez. Mogileńskim, 12,8 tys. mieszk. Klasztor pobenedyktyński z 2 poł. XI w., później przebud. Kościół gotycki z 1511 r., w centrum stara zabudowa.

Tutejsza Straż Obywatelska w dniach 9–11 IX 1939 r. broniła miasta przed oddziałami Wehrmachtu. Niemcy w pierwszych dniach okupacji pozbawili za to życia łącznie 117 osób. Na cmentarzu w najwyższym miejscu urządzono mauzoleum 92 ofiar, ekshumowanych z miejsc pierwotnego pochówku i uroczyście pochowanych w tym miejscu w 1945 r. Na tym cmentarzu znajduje się też kamień ku czci 4 osób, które straciły życie w Katyniu, oraz zbiorowy grób 35 żołnierzy radzieckich, poległych w styczniu 1945 r. na terenie powiatu mogileńskiego.

Pośrodku Rynku wznosi się pomnik, na którym wypisano nazwy okolicznych miejscowości związanych z walką i martyrologią ludności polskiej w latach II wojny światowej. Tablica przy pl. Wolności 21 przypomina, że w bramie tego domu hitlerowcy 11 IX 1939 r. rozstrzelali 10 Polaków.

Mogilno opuszczamy ul. Benedyktyńską, a następnie szosą na wschód w kierunku Słupcy.

Przy wyjeździe z miasta, obok bloków mieszkalnych przy ul. Powstańców Wlkp., znajduje się głaz upamiętniający 150 osób, które straciły życie w latach 1939–42 w egzekucjach przeprowadzonych na okolicznych polach dawnej wsi Świerkówiec.

126 km OLSZA

W tej wsi, położonej na lewo od szosy, tablicą na budynku szkoły upamiętniono 7 mieszkańców wsi — ofiary okupacji hitlerowskiej.

131 km GĘBICE

Wieś nad Kwieciszewicą, dawniej miasto. Kościół późnogotycki.

Na Rynku w miejscu, gdzie przed II wojną światową stał pomnik powstańców wlkp., 11 XI 1992 r. odsłonięto pomnik ku czci 46 poległych w latach 1918–21 oraz 40 ofiar września 1939 r. i terroru hitlerowskiego (nazwiska tych osób wypisano na 2 tablicach w kostnicy na miejscowym cmentarzu, zamienionej na mauzoleum ofiar). Na Rynku, nieco w głębi, znajduje się też pomnik żołnierzy radzieckich.

142 km ORCHOWO

Wieś gminna. Kościół drewniany z lat 1789–92, neogotycki kościół poewangelicki z 1895 r.

W kruchcie kościoła neogotyckiego znajduje się epitafium ks. Mariana Lapisa (1906–42), zamęczonego w obozie koncentracyjnym w Dachau.

147 km SMOLNIKI POWIDZKIE

Na skraju wsi skręt w prawo (kierunek Powidz).

153 km PRZYBRODZIN

Ośrodek wypoczynkowy i kąpielisko nad wielkim Jez. Powidzkim (1175 ha).

156 km POWIDZ

Wieś gminna, dawniej miasto. Kościół neogotycki z 1863 r. Nad Jez. Powidzkim grodzisko stożkowate, kąpielisko i ośrodek wypoczynkowy.

Na tutejszym cmentarzu (przy szosie do Strzałkowa) znajduje się grób 4 zwiadowców radzieckich, którzy zginęli w październiku i grudniu 1944 r. w czasie obław przeprowadzonych przez hitlerowców.

Wyjazd na zachód ul. Witkowską (kierunek Gniezno).

166 km WITKOWO

Miasto w pow. gnieźnieńskim, 8,1 tys. mieszcz. Układ urbanistyczny typu wyżynnego, kościół późnoklasycystyczny.

Pomnik, wystawiony w 1968 r. na pl. Kościuszki, poświęcony jest m.in. obrońcom ojczyz-

ny z września 1939 r., więźniom obozów koncentracyjnych, żołnierzom polskim i radzieckim oraz partyzantom z lat 1939–45. Na kościele parafialnym znajduje się epitafium ks. Bronisława Kaźmierczaka (1886–1940), zamęczonego w obozie w Sachsenhausen. Na tutejszym cmentarzu (położonym przy wylocie na Wrześnię) wystawiono pomnik ku czci osób pomordowanych w latach II wojny światowej, w tym wspomnianego wyżej proboszcza. Jest tu też grób zamordowanego w hitlerowskim obozie burmistrza Stanisława Gaworzewskiego.

Wyjazd z miasta ul. Gnieźnieńską (szosą nr 260).

173 km NIECHANOWO

Wieś gminna. Kościół złożony z części drewnianej z 1776 r. i murowanej z 1908 r., w parku pałac barokowo-klasycystyczny.

Na kościele parafialnym umieszczono tablicę upamiętniającą proboszcza ks. Jana Szlachtę (1878–1941), zmarłego w obozie w Dachau. Druga tablica poświęcona jest pamięci pomordowanych parafian.

W Niechanowie skręt w lewo; wyjazd ul. 22 Lipca i dalej na zachód w kierunku Czerniejewa.

180 km ŻYDOWO

Duża wieś, dawniej miasto. Kościół późnoklasycystyczny, w parku przebud. dwór z XVIII/XIX w.

Powstał tu samorządnie 60-osobowy oddział samoobrony, który 10 IX 1939 r. stoczył sześciogodzinną walkę z przeważającymi siłami niemieckimi nacierającymi od strony Wrześni. Pod wsią został ciężko ranny ks. Mateusz Zabłocki, dowódca Straży Obywatelskiej z Gniezna (patrz s. 19), który udawał się na rozmowy z Niemcami.

Na położonym w centrum wsi pl. Obrońców Żydowa w 1989 r. wystawiono pomnik ku czci poległych i pomordowanych w latach II wojny światowej. Na kościele znajduje się tablica *pamięci Księży i Parafian*, m.in. zmarłego

w Dachau ks. Maksymiliana Scherwentke (1904–42).

Wyjazd ul. Kościuszki (kierunek Czarniejewo).

189 km CZERNIEJEWO

Miasto w pow. gnieźnieńskim, 2,4 tys. miesz. Klasycystyczny zespół pałacowy (obecnie ośrodek turystyczno–łowiecki), duży park. Kościół z poł. XVI w. (przebud.).

Wyjazd z miasta na pld.zach. (kierunek Nekla).

197 km NEKLA

Wieś, w XVIII w. przez krótki czas miasto. Kościół neoromański z 1900 r., w parku pałac eklektyczny z ok. 1870 r.

Na południe od wsi, przy przejeździe kolejowym, ustawiono tablicę pamiątkową ku czci więźniów żydowskiego obozu pracy, działającego tu w latach 1941–44 w związku z rozbudową torów na linii Poznań—Kutno.

Wyjazd szosą nr 2 na zachód (kierunek Poznań).

205 km SIEDLEC

Wieś. Po prawej stronie kościół późnobarokowy z lat 1770–75, po lewej pałac barokowo–klasycystyczny z ok. 1770–75 r., otoczony parkiem krajobrazowym.

210 km KOSTRZYN

Miasto w pow. poznańskim, 8,0 tys. mieszkańców. Kościół z XVI w., przebud. w XVII i XVIII w.

Hitlerowcy 20 X 1939 r. na tutejszym Rynku rozstrzelali 28 mieszkańców Kostrzyna i okolic. Na miejscu egzekucji wystawiono pomnik poświęcony pamięci poległych i pomordowanych, a zbiorowa mogiła ofiar znajduje się na cmentarzu, w obrębie położonej na końcu głównej alejki kwatery powstańców wlkp. Na murze kościoła parafialnego umieszczono tablice ku czci pochodzącego z Kostrzyna ks. Antoniego Ludwiczaka (patrz s. 20) i zmarłego

w obozie w Dachau emerytowanego proboszcza ks. Henryka Fischbacha (1876–1942).

W odl. 9 km na płd.wsch. od miasta położona jest gajówka Janowo, w pobliżu której 14/15 IX 1943 r. żołnierze ze średzkiego obwodu AK przyjęli zrzut broni z samolotu angielskiego. Wydarzenie to upamiętnia postawiona w lesie po 40 latach kapliczka–pomnik.

220 km SWARZĘDZ

Miasto w pow. poznańskim, 27,4 tys. mieszkańców, nad Jez. Swarzędzkim. Ośrodek meblarstwa. Skansen pszczelarski (kolekcja ponad 200 uli, w tym wiele figuralnych).

Na Rynku, po płn.–zach. stronie ratusza, wznosi się pomnik poległych za ojczyznę, w tym również w latach II wojny światowej. Obóz pracy dla Żydów, którzy rozbudowywali linię kolejową z Poznania do Kutna, upamiętniono tablicą na ścianie dworca kolejowego.

230 km POZNAŃ

Wjazd do miasta od strony wsch. (ul. Warszawską).

TRASA 3

Kalisz—Pleszew—Krotoszyn—Ostrów Wlkp.—
—Ołobok—Kalisz, 155 km

0 km KALISZ

Największe po Poznaniu miasto w Wielkopolsce, 106,6 tys. mieszk. Ośrodek przemysłu lekkiego, spożywczego i metalowego. Osiem zabytkowych kościołów i klasztorów, budowle klasycystyczne, teatr, Muzeum Okręgowe.

Kalisz nie ucierpiał zbytnio w wyniku działań wojennych, ale jego zaludnienie spadło z 81 tys. w 1939 r. do 43 tys. w 1945 r. (m.in. wymordowano 28 tys. tutejszych Żydów). Miejscem kaźni było tutejsze więzienie, a osadzonych w nim Polaków rozstrzeliwano w lesie koło Winiar. Prowadzona była działalność podziemna — umieszczono tu siedzibę inspektoratu Armii Krajowej, powstała komórka Narodowych Sił Zbrojnych, istniało konspiracyjne harcerstwo, organizowano tajne nauczanie.

Żołnierzy 25 Dywizji Piechoty, którzy walczyli we wrześniu 1939 r., uczczono tablicą przy ul. Śródmiejskiej 34. Naprzeciwko, na murze otaczającym kościół poreformacki, kompozycje

plastyczne upamiętniają Polaków poszkodowanych przez III Rzeszę oraz dzieci germanizowane w tutejszym klasztorze.

Tablica na domu towarowym u zbiegu Nowego Rynku i ul. 3 Maja przypomina miejsce hitlerowskiego obozu przejściowego, przez który w latach 1939–42 przeszło 20 tys. osób. Nie wielki kamień upamiętnia punkt zborny dla wysiedlanych z Kalisza Polaków, który w latach 1940–41 mieścił się w szkole przy ul. Legionów 6.

Na ścianie kaliskiego ratusza wmurowano tablice ku czci ofiar obu wojen światowych. Różne osoby, które zginęły w latach 1939–45, upamiętniono tablicami w katedrze i na murze znajdującym się obok. Po obu stronach wejścia do bazyliki św. Józefa znajdują się tablice ku czci osób pomordowanych przez hitlerowców i bohaterów walk z terrorem stalinowskim. W podziemiach bazyliki urządzono kaplicę pamięci o martyrologii polskiego duchowieństwa w latach 1939–45. Po przeciwnej stronie pl. św. Józefa wmurowano tablicę na miejscu rozstrzelania 18 X 1939 r. ks. kanonika Romana Pawłowskiego z Chocza (rzekomo ksiądz miał ze sobą amunicję).

Nietypowy pomnik, a właściwie niewielka tablica, umieszczona na plantach między ulicami Babiną i Parczewskiego, przypomina o zniszczeniu kilkudziesięciu tysięcy polskich książek z bibliotek kaliskich, którymi hitlerowcy zasympali znajdujący się tu kanał.

Na cmentarzu tynieckim (przy ul. Łódzkiej) znajduje się zbiorowa mogiła członków ruchu oporu rozstrzelanych koło Skarszewa pod sam koniec wojny, jest tu też mogiła nieznanego żołnierza poległego 4 IX 1939 r. i krzyż upamiętniający wspomnianego wyżej ks. Pawłowskiego. Prochy ofiar wojny spoczywają również na innych cmentarzach kaliskich (m.in. na Majkowie, przy ul. Żołnierskiej, pochowano 327 osób, które straciły życie w różnych miejscach w mieście i okolicy). Przy ul. Częstochowskiej, obok Teatru, położony jest cmentarz 309 żołnierzy i oficerów radzieckich,

którzy polegli w styczniu 1945 r. lub zmarli później z odniesionych ran. Pomnik ku czci pomordowanych Żydów wystawiono na cmentarzu przy ul. Podmiejskiej.

Wyjazd ul. Poznańską (szosą nr 42) w kierunku płn.–zach.

4 km

Na położonym po prawej stronie szosy cmentarzu komunalnym, przy drodze schodzącej za kostnicą w prawo w kierunku Proсны, wznosi się pomnik. W tym miejscu znajdował się poligon wojskowy, na którym hitlerowcy 22 VIII 1941 r. rozstrzelali 6 więźniów — uczestników ruchu oporu z Kalisza i Żydowa.

7 km KOŚCIELNA WIEŚ

Duża wieś w pobliżu Proсны. Kościół z 2 poł. XII w., przebud. ok. 1760 i w 1877 r. Dwór z ok. 1920 r.

Tutejsza szkoła nosi imię Henryka Sucharskiego — dowódcy obrony Westerplatte w 1939 r. Na kościele znajduje się tablica z nazwiskami 31 parafian, którzy *za Kościół i Ojczyznę życie swoje oddali*. W krużganku kościoła wmurowano epitafium ku czci 2 osób zamęczonych w obozie koncentracyjnym.

16 km GOŁUCHÓW

Duża wieś gminna nad Ciemną, którą spiętrzone w zalew. Zamek renesansowy i eklektyczna oficyna (w obu muzea), największy park w Wielkopolsce.

Opodal przystanku autobusowego w 1981 r. wystawiono pomnik ku czci uczestników walk niepodległościowych, w tym także uczestników II wojny światowej. W lesie 2,5 km na pld. od wsi (dojście pieszo szlakiem niebieskim) upamiętniono miejsce, gdzie w listopadzie 1941 r. i w początkach następnego roku pogrzebano ok. 10–12 tys. Polaków i Żydów, przywiezionych samochodami od strony Kalisza i prawdopodobnie w drodze zagazowanych spalinami.

29 km PLESZEW

Miasto powiatowe, 18,5 tys. mieszk., ośrodek przemysłu metalowego i spożywczego. Cztery kościoły, ratusz, Muzeum Regionalne.

Na budynku przy pl. Kościelnym 1, gdzie w okresie okupacji hitlerowskiej mieściła się placówka policji, w maju 1982 r. odsłonięto tablicę ku czci uczestników ruchu oporu. Armia Krajowa liczyła tu ok. 300 zaprzysiężonych członków. Jesienią 1943 r. przyjęli oni koło Turska i Robakowa 2 zrzuty broni z samolotów angielskich, która posłużyła m.in. do zbrojnego wystąpienia przeciwko Niemcom w styczniu 1945 r.

Inną pamiątką po latach wojny jest tablica u zbiegu Rynku i ul. Kaliskiej, upamiętniająca czołgistów radzieckich. W tym miejscu 24 I 1945 r. wskutek wybuchu miny został unieruchomiony pierwszy wjeżdżający do miasta czołg. Zgromadzona w nim amunicja wybuchła miesiąc później, zabijając 12 osób.

Żołnierzy 70 pułku piechoty, walczących w kampanii wrześniowej i w obronie Warszawy, uczczono pomnikiem na pl. Powstańców Włkp. Temu pułkowi, a także artylerzystom z lat II wojny światowej, poświęcony jest pomnik przed dawnymi koszarami przy ul. Wojska Polskiego. Na budynku przy ul. Kaliskiej 24 upamiętniono 68 ofiar mieszczącego się tu hitlerowskiego więzienia śledczego, a potem obozu pracy dla kobiet. Na tutejszym cmentarzu spoczywają m.in. osoby zabite 1 IX 1939 r. wskutek nalotu na koszary, ofiary zamordowane w latach 1939–44 w budynku gestapo, w lasku malińskim i w obozie pracy w Łasewie.

39 km KOTLIN

Wieś gminna. W parku dwór szachulcowy z 2 poł. XVIII w., kościół neogotycki z 1858 r.

Przy ul. Poznańskiej, opodal przystanku PKS, 1 XI 1947 r. odsłonięto pomnik ku czci

24 mieszkańców Kotlina poległych i zamordowanych w latach II wojny światowej.

Wyjazd na płd. ul. Powstańców Wlkp. (kierunek Fabianów).

42 km ORPISZEWEK

Po lewej stronie drogi ustawiono pamiątkowy głaz w miejscu, gdzie 28 VII 1942 r. hitlerowcy zamordowali 2 mieszkańców wsi za udzielenie pomocy Rosjaninowi, który uciekł z obozu.

44 km FABIANÓW

Wieś nad Lutynią. Pałac eklektyczny z ok. 1900 r. Skręt w prawo (kierunek Koźmin).

49 km DOBRZYCA

Duża wieś gminna, dawniej miasto. Pałac klasycystyczny z końca XVIII w., otoczony parkiem z budowlami romantycznymi i starym drzewostanem (m.in. wielkim platanem). Kościół drewniany z 1778 r.

Na wieść o samorzutnym zajęciu Dobrzycy przez miejscowych hitlerowców (jeszcze przed wkroczeniem sił Wehrmachtu) grupa mieszkańców pobliskich Witaszyc 6 IX 1939 r. wyruszyła na pomoc, ale wobec przewagi Niemców musiała się wycofać.

W rozwidleniu ulic Koźmińskiej i Parkowej wzniesiono pomnik ku czci osób poległych za ojczyznę w latach 1914–47. Pośrodku Rynku znajduje się pomnik związanego rodzinnie z tą wsią Stanisława Mikołajczyka (1901–66), w latach 1943–45 premiera emigracyjnego rządu polskiego w Londynie.

Wyjazd na płd.zach. (kierunek Krotoszyn).

62 km ROZDRAŻEW

Wieś gminna. Kościół późnorennesansowy, dwór z XIX w.

W centralnej części cmentarza przy ul. Pleaszewskiej znajduje się symboliczny grób 146 *męczenników za wiarę i Ojczyznę*. Na murze

kościół umieszczono epitafium tutejszego proboszcza ks. Jana Bronisza (1867–1939), który zginął w Warszawie prawdopodobnie w czasie bombardowania.

70 km NOWY FOLWARK

Tablicą na jednym ze znajdujących się na lewo od szosy czworaków oznaczono miejsce, gdzie urodził się Michał Kozal (1893–1943), biskup sufragan wrocławski, który zmarł w obozie koncentracyjnym w Dachau, a w 1987 r. został ogłoszony błogosławionym.

73 km KROTOSZYN

Miasto powiatowe, 29,2 tys. mieszk. Przemysł metalowy, lekki, spożywczy. Gotycka fara, barokowy kościół i klasztor potrynitarski, 2 kościoły drewniane, w parku pałac barokowy. Muzeum Regionalne.

Miasto już pierwszego dnia wojny zostało ostrzelane przez artylerię niemiecką z rejonu Cieszkowa (na pld.ścianie wieży kościoła farnego zachowały się do dziś ślady po pociskach), ale przeprowadzone wówczas natarcie odparli żołnierze stacjonującego tu 56 pułku piechoty. Wehrmacht zajął Krotoszyn 3 dni później, a w tutejszych koszarach urządzono obóz przejściowy dla polskich jeńców (przeszło przez niego 4,5 tys. żołnierzy). W mieście aktywnie działała konspiracja antyhitlerowska; jej członkowie wystąpili w styczniu 1945 r. przeciwko wycofującym się oddziałom niemieckim.

Przed dawnymi koszarami przy ul. Mickiewicza odsłonięto pomnik ku czci żołnierzy 56 pułku piechoty, walczących we wrześniu 1939 r., natomiast 67 żołnierzy 6 pułku artylerii lekkiej upamiętniono pomnikiem między 2 armatkami przy ul. Piastowskiej i Więźniów Politycznych przypomina majora Franciszka Pukackiego „Gzymśa” (1916–80) — cichociemnego (konspiratora, którego po przeszkoleniu na Zachodzie zrzucono na spadochronie do dzia-

łań na terenie Polski), a potem żołnierza Armii Krajowej. Na położonym nieco dalej cmentarzu, w kwaterze wojskowej, pochowano w zbiorowym grobie 20 żołnierzy poległych w czasie II wojny światowej; są tu także: symboliczna mogiła ofiar obozów hitlerowskich, pomnik 42 pomordowanych w Katyniu oraz grób F. Pukackiego. W kościele farnym wmurowano epitafium bł. Michała Kozala (patrz wyżej), który w tej świątyni był ochrzczony. Na biurowcu „Cerabudu” (ul. Przemysłowa) znajduje się tablica z nazwiskami 3 osób poległych 24 I 1945 r. w czasie walk o miasto.

Wyjazd ul. Ostrowską i w płd.-wsch. części miasta skręt w prawo szosą nr 444 (kierunek Ostrzeszów).

86 km SULMIERZYCE

Miasto w pow. krotoszyńskim, 2,7 tys. mieszk., nad Czarną Wodą. Kościół neobarokowy, ratusz drewniany (obecnie muzeum), zabytkowa zabudowa małomiasteczkowa.

Sulmierzyce, położone kilkaset metrów od ówczesnej granicy państwowej, było jednym z pierwszych miast zajętych 1 IX 1939 r. przez wojsko niemieckie. Miejsca, gdzie wtedy polegli 3 polscy żołnierze, upamiętniono skromnymi pomnikami przed budynkiem Domu Kultury, przy ul. Klonowicza 40 i przy drodze do Chwaliszewa na północ od wiatraka. Głaz-pomnik, wystawiony w 1966 r. pośrodku Rynku, poświęcony jest m.in. uczestnikom kampanii wrześniowej i ofiarom okupacji hitlerowskiej. Kolonia niewielkich domków przy ul. Leona Piątka (w płd. części miasta), powstała w latach 1943–44 dla osób ewakuowanych ze zbombardowanych miast w środkowych Niemczech.

Wyjazd ulicami Klonowicza i Ostrowską, nadal szosą nr 444.

96 km ODOLANÓW

Miasto w pow. ostrowskim, 4,9 tys. mieszk., nad Baryczą i Kurochem. Lokalny ośrodek przemysłowy, zakład odazotowania gazu ziemnego. Trzy zabytkowe kościoły, ratusz neogotycki.

Na pomniku ofiar I wojny światowej, który stoi w parku przy ul. Wiosny Ludów, umieszczono po bokach 2 tablice z napisami upamiętniającymi poległych żołnierzy i ofiary obozów koncentracyjnych z lat 1939–45.

Wyjazd ul. Kaliską i dalej szosą nr 445 w kierunku Ostrowa.

110 km OSTRÓW WIELKOPOLSKI

Miasto powiatowe, 74,7 tys. mieszk., nad Ołobokiem Duży ośrodek przemysłowy, węzeł kolejowy i drogowy. Szachulcowy kościół poewangelicki, wielki kościół neoromański, ratusz (muzeum), dawna synagoga, zabytkowe kamienice.

W latach II wojny światowej zginęło 1400 mieszkańców Ostrowa, wysiedlono 3100 osób, na roboty do Niemiec wyjechało 300 osób. Mimo terroru i prześladowań Polacy zorganizowali na szeroką skalę akcję konspiracyjną; jej rozmiary pozwoliły na przeniesienie tu w 1942 r., po aresztowaniach w Poznaniu, dowództwa podziemnej działalności szczególnie rozwinęła się na kolei — na tutejszym węźle dokonano 37 większych akcji dywersyjnych. W styczniu 1945 r. przeciwko wycofującym się oddziałom niemieckim wystąpiło ponad 700 członków Ochotniczej Obrony Miasta (głównie żołnierzy AK). Z latami okupacji związanych jest wiele miejsc na terenie miasta (poniżej wymieniono tylko niektóre z nich).

Zbiorowe groby ofiar wojny znajdują się na cmentarzach przy ulicach Limanowskiego i Bema. Tablice umieszczone na ostrowskim ratuszu upamiętniają żołnierzy Armii Krajowej oraz uczestników walk o miasto w 1945 r. Poległych, pomordowanych i zaginionych kolejarzy uczczono tablicą na ścianie dworca. Żołnierzy 60 pułku piechoty — uczestników kampanii wrześniowej upamiętnia pomnik przy ul. Konopnickiej, natomiast na kamienicy przy ul. Kompały 1 oznaczono miejsce, gdzie 3 IX 1939 r. poległ w czasie patrolowania miasta kapral Jan Ładubiec — pierwszy żołnierz z tego pułku. Tablica na kamienicy przy

ul. Partyzanckiej 25 przypomina miejsce, gdzie 30 XII 1941 r. odbyła się narada ustalająca zasady działania Armii Krajowej na terenie Wielkopolski. Nieco dalej głąz w rozwidleniu ulic Sienkiewicza i Partyzanckiej od 1996 r. upamiętnia Polaków deportowanych na Syberię. Przy kościele św. Antoniego (ul. Wojska Polskiego) wystawiono głowę ze zniszczonej przez hitlerowców figury Serca Jezusowego. Inną pamiątką po okupacji hitlerowskiej jest murek na skwerze pośrodku pl. 23 Stycznia, do budowy którego Niemcy użyli rozbitych nagrobków z cmentarza żydowskiego.

Nazwiska pomordowanych 18 pracowników wypisano na tablicy na biurowcu Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego (ul. Wrocławska 93). Małym pomnikiem przed pływalnią przy ul. Paderewskiego uczczono 14 działaczy i zawodników Klubu Sportowego „Ostrowia”, którzy stracili życie w latach wojny; nazwiska 48 zamordowanych pedagogów wymienia tablica na Klubie Nauczycielskim (ul. Królowej Jadwigi 8d). Tablica umieszczona na bloku przy ul. Kopernika 3 przypomina miejsce obozu pracy z lat 1942–43 dla osób sabotujących zarządzenia niemieckie (na dawnym boisku klubu sportowego „Venetia”), w którym zginęło 198 Polaków.

Wyjazd ul. Kaliską i dalej szosą nr 25 (kierunek Kalisz).

W parku przy ul. Kaliskiej (przy wyjeździe z Ostrowa, po lewej stronie szosy) w 1947 r. wystawiono pomnik ku czci 18 członków tutejszego Bractwa Kurkowego, którzy stracili życie w latach II wojny światowej.

115 km CZEKANÓW

W odł. 2 km w lewo leży wieś Lewków z muzeum w pałacu z 2 poł. XVIII w.

119 km

Za Fabianowem skręt w prawo (kierunek Ołobok).

121 km BISKUPICE OŁOBOCZNE

Wieś z kościołem drewnianym z 1726 r., rozbud. w latach 1919–24.

Na bocznej ścianie kościoła umieszczono epitafium proboszcza ks. Mariana Jezierskiego (1891–1942), zmarłego w obozie w Dachau. Nieco dalej po prawej stronie drogi stoi kamienny obelisk z 1926 r. ku czci ofiar I wojny światowej, na którym znajduje się także tablica z nazwiskami 7 poległych we wrześniu 1939 r. i 9 osób pomordowanych przez hitlerowców.

126 km PSARY

Wieś na prawym brzegu Ołoboku. W parku pałac neoklasycystyczny z ok. 1910 r.

Przy wjeździe do wsi ustawiono kamień z tablicą ku czci 11 mieszkańców Psar, którzy zginęli w latach 1939–45.

132 km OŁOBOK

Wieś przy ujściu Ołoboku do Proсны. Barokowy kościół pocysterski z bogatym wyposażeniem, kościół drewniany z XVI w.

Na bocznej ścianie kruchty kościoła pocysterskiego widnieje tablica z nazwiskami 3 wywodzących się stąd kapłanów, którzy zginęli w 1942 r. w hitlerowskim obozie w Dachau.

Wyjazd na wschód przez dolinę Proсны (kierunek Godziesze).

138 km KRZEMIONKA

Przy skrzyżowaniu dróg od 1964 r. wznosi się pomnik z kamieni polnych ku czci 36 okolicznych mieszkańców, zamordowanych w latach II wojny światowej. W tym miejscu 3 IX 1939 r. żołnierze rozstrzelali 5 osób, a resztę zamęczono później w obozach koncentracyjnych i więzieniach.

141 km GODZIESZE WIELKIE

Wieś gminna. Kościół drewniany z lat 1781–82.

Skręt w lewo szosą w kierunku Kalisza.

149 km

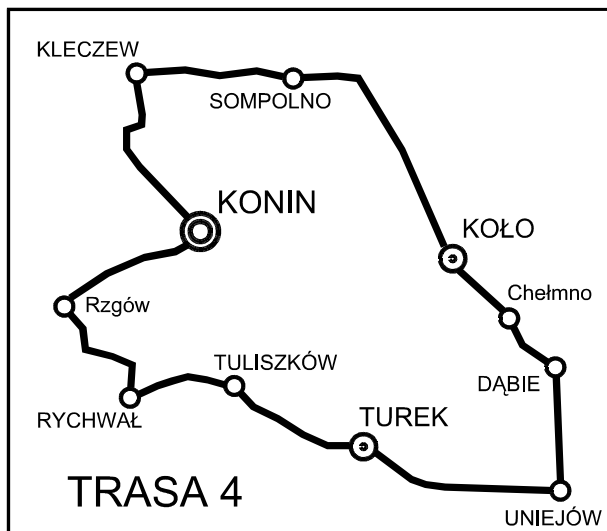
W lesie przy skrzyżowaniu z drogą do Saczyna w 1960 r. wystawiono kamienny kopczyk ku czci ofiar hitleryzmu, Gdy 6 VI 1941 r. w nieznanym okolicznościach postrzelono tu żandarma, gestapo poleciło wybrać z więzienia kaliskiego 22 osoby i rozstrzelać najbliższej nocy.

155 km KALISZ

Wjazd do miasta od strony pld.–wsch., ulicami Starożytną, Księżnej Jolanty i Częstochowską.

TRASA 4

Konin—Kleczew—Sompolno—Koło—Uniejów—
—Rzgów—Konin, 188 km

0 km KONIN

Miasto powiatowe i powiat grodzki, 83,4 tys. mieszk. Ośrodek przemysłu opartego na węglu brunatnym. Stara część na lewym brzegu Warty, z kościołem gotyckim z 2 poł. XIV w. W dzielnicy Gosławice kościół gotycki z 1 poł. XV w. i odbudowany zamek z tego samego czasu (obecnie Muzeum Okręgowe).

Tragiczny okres II wojny światowej rozpoczął się od bombardowań stacji kolejowej. Już w kilka dni po wkroczeniu hitlerowcy dokonali pierwszej egzekucji tutejszych Polaków. Mieszkający tu Żydzi zostali w latach 1940–41 wywiezieni do wydzielonych dla nich gett, a potem do obozów zagłady. Inne osoby wysiedlono, a na ich miejsce sprowadzano Niemców z Wołyń, krajów nadbałtyckich i Rumunii.

W parku u zbiegu ulic 1 Maja i Dworcowej w 50 rocznicę wybuchu wojny odsłonięto pomnik ku czci wywodzących się z Ziemi Konińskiej żołnierzy września 1939 r. Przy kościele św. Maksymiliana Kolbego od strony ul. Kleczewskiej w 1996 r. urządzono specyficzną Polską Drogę Krzyżową, upamiętniającą m.in. uczestników i ofiary wydarzeń z lat II wojny światowej.

W starym Koninie na tablicach umieszczonych na domu przy pl. Wolności 16 upamiętniono dwie pierwsze ofiary wojny, rozstrzelane w tym miejscu 22 IX 1939 r. za rzekomą napaść na żołnierza Wehrmachtu, a także 19 nauczycieli z pow. konińskiego, którzy stracili życie podczas okupacji hitlerowskiej. Na bocznej ścianie konińskiego ratusza w 1989 r. tablicą uczczono działaczy i pracowników PCK z okresu wojny. Po zach. stronie Parku im. Chopina, na dawnym cmentarzu żydowskim, znajduje się pomnik na miejscu rozstrzelania 10–11 XI 1939 r. 56 niewinnych osób.

Z Nowego Konina wyjazd ul. Kleczewską i dalej szosą nr 264 na płn.zach.

12 km KAZIMIERZ BISKUPI

Wieś gminna, dawniej miasto. Kościół romański, przebud. ok. 1512 r. Klasztor pobernardyński z 1 poł. XVI w. Na cmentarzu kościół drewniany z 1640 r.

Pośrodku rynku (pl. Wolności) znajduje się tu pomnik poświęcony *poległym w obronie niepodległości i praw człowieka*. W kościele klasztornym tablicą upamiętniono obóz przejściowy dla polskich księży, który hitlerowcy urządzili tu na początku okupacji; w czerwcu i lipcu 1940 r. więźniów wywieziono stąd do Dachau, gdzie większość z nich straciła życie.

21 km KLECZEW

Miasto w pow. konińskim, 4,0 tys. mieszk. Dyrekcja Kopalni Węgla Brunatnego „Konin”. Kościół gotycki z XIV–XVI w., zespół starej zabudowy małomiasteczkowej.

Na budynku Urzędu Miasta i Gminy (pl. Kościuszki 5) w 1974 r. odsłonięto tablicę poświęconą pamięci mieszkańców Kleczewa i okolicy — ofiar II wojny światowej. Na miejscowym cmentarzu znajduje się wspólny grób 5 osób zamordowanych w latach 1939–45.

W lesie 1,5 km na płd. od miasta pomnikiem upamiętniono miejsce, gdzie w listopadzie 1941 r. hitlerowcy rozstrzelali ok. 8 tys. Żydów.

Wyjazd szosą nr 263 w kierunku Sompolna.

32 km ŚLESIN

Miasto w pow. konińskim, 2,9 tys. mieszk. Łuk triumfalny z 1812 r., kościół neogotycki. Na wsch. od miasta ośrodki wypoczynkowe nad jeziorami Ślesińskim i Mikozyńsko-Wąsoskim.

Na ścianie domu przy pl. Wolności 13 (mieścił się tu posterunek żandarmerii hitlerowskiej i areszt) wmurowano tablicę ku czci osób pomordowanych jesienią 1939 r. oraz w latach 1942 i 1943. Ofiary okupacji spoczywają w zbiorowym grobie na tutejszym cmentarzu (przy wylocie na Bydgoszcz).

W lesie za mostem na przesmyku międzyjeziornym po prawej stronie upamiętniono miejsce, gdzie hitlerowcy 15 IX 1939 r. rozstrzelali 19 Polaków (pretekstem było zamordowanie jednej z rodzin niemieckich).

40 km IGNACEWO

Po prawej stronie szosy pomnik na miejscu bitwy z okresu powstania styczniowego.

46 km SOMPOLNO

Miasto w pow. konińskim, 3,6 tys. mieszk. Zespół starej zabudowy, 2 kościoły sprzed poł. XIX w.

Na budynku Ośrodka Kultury (pl. Wolności 26) w 1984 r. odsłonięto tablicę poświęconą pamięci mieszkańców poległych i zamęczonych w latach II wojny światowej.

Wyjazd ul. Warszawską i dalej szosą nr 271 w kierunku Kłodawy, a po 6 km, w Mostkach Kujawskich, prosto (kierunek Koło).

61 km DĘBY SZLACHECKIE

Wieś. Kościół drewniany z 1756 r., w parku dworek z XIX w.

73 km KOŁO

Miasto powiatowe nad Wartą, 24,1 tys. mieszk. Ratusz gotycko-klasycystyczny, kościół gotycki z XIV/XV w., barokowy klasztor bernardynów, kościół ewangelicki z 1882 r., Muzeum Technik Ceramicznych. Pod miastem ruina zamku gotyckiego.

Druga wojna światowa rozpoczęła się tu 2 IX 1939 r. od bombardowania stacji kolejowej, na której akurat stał pociąg ewakuacyjny z Krotoszyna (zginęło 111 osób, a 120 zostało rannych; uczczono ich tablicą na ścianie dworca). Ofiary tego nalotu wraz z innymi osobami, które straciły życie w początkowy okresie wojny, spoczywają na cmentarzu przy ul. Poniatowskiego. Na placu przed dworcem kolejowym postawiono kamień z dwujęzycznymi napisami, upamiętniający przewiezienie przez tutejszą stację do obozu zagłady w Chełmnie 80 tys. Żydów z łódzkiego getta.

Miejsce, gdzie 27 IV 1940 r. publicznie rozstrzelano 3 Polaków, upamiętnia tablica widoczna mimo trwającego remontu na tylnej ścianie ratusza. Na położonym dalej na zachód Nowym Rynku stoi pomnik wzniesiony w miejscu, gdzie stała synagoga, zamieniona przez hitlerowców na punkt wysiedleń mieszkańców miasta i okolicy; wywieziono stąd do obozów zagłady ok. 7500 Żydów.

Na dawny cmentarz wyznaniowy przy ul. Poległych w latach 1952–53 przeniesiono prochy 544 żołnierzy radzieckich, którzy stracili życie w styczniu 1945 r. w walkach na terenie 4 okolicznych powiatów. Pośrodku w 1962 r. postawiono pamiątkowy obelisk. Obok pocho-

wano dwóch lotników, którzy stracili życie 5 IX 1939 r. w czasie lotu nad miastem (na nagrobku znajduje się też napis ku czci innych lotników polskich).

Wyjazd ul. Dąbską i dalej szosą nr 473 w kierunku Łasku.

81 km

W lesie po prawej stronie w latach 1941–44 znajdował się hitlerowski obóz zagłady (jeden z 4 na ziemiach polskich). Zginęło w nim ok. 260 tys. osób, przede wszystkim Żydów z wielu krajów Europy, choć byli też Polacy, jeńcy radzieccy, Cyganie i dzieci czeskie z Lidic. Ofiary przywożono do pałacyku w pobliskiej wsi Chełmno, skąd były transportowane samochodami 4 km do lasu i w drodze zagazowywane spalinami. Tu zwłoki wyrzucano i grzebano w zbiorowych mogiłach albo palono w ogniskach czy prowizorycznych krematoriach (cmentarzysko zamordowanych ofiar zajmuje powierzchnię 11 ha).

W 1964 r. postawiono w tym miejscu monumentalny pomnik, a historii obozu dotyczy ekspozycja w otwartym tu w 1990 r. pawilonie muzealnym. W sąsiedztwie pomnika urządzono lapidarium nagrobków żydowskich z Turku. Przy połowym ołtarzu upamiętniono miejsce, gdzie jesienią 1939 r. rozstrzelano kilkadziesiąt osób (19 nazwisk jest znanych). Inny niewielki pomnik przypomina Stanisława Kaszyńskiego, zamordowanego 28 II 1942 r. za próbę upowszechnienia informacji o tym miejscu zbrodni.

86 km CHEŁMNO

Wieś z kościołem neogotyckim z 1876 r.

Na terenie bazy GS (po prawej stronie szosy) pomnikowy głaz przypomina miejsce, gdzie 17/18 I 1945 r. hitlerowcy zamordowali 44 więźniów zatrudnionych na terenie dawnego obozu.

92 km DĄBIE

Miasto w pow. kolskim, 2,2 tys. mieszki., nad Nerem. Ratusz klasycystyczny, kościół z lat 1807–09.

Na skwerze między kościołem i pl. Mickiewicza znajduje się symboliczny grób nieznanego żołnierza, poświęcony walczącym w latach 1914–18 i 1939–45.

Dalsza droga wiedzie dalej szosą w kierunku Łasku.

105 km UNIEJÓW

Miasto w pow. poddębickim, 2,6 tys. mieszki. Kościół gotycki z barokowymi kaplicami. Na lewym brzegu Warty zamek z poł. XIV w., później przebudowywany.

W rejonie miasta w 1939 r. toczyły się ciężkie walki w rejonie przeprawy przez Wartę. Mimo przeprowadzonych 6–7 IX silnych ataków hitlerowskiego lotnictwa i artylerii udało się Polakom utrzymać most pontonowy, po którym wycofywała się piechota i kawaleria (stały most został zbombardowany). Niemcy wkrótce zajęli miasto, ale w nocy 9/10 IX Polacy na krótko je odbili (była to część ofensywy w pierwszej fazie bitwy nad Bzurą) i uwolnili jeńców.

Cmentarz uniejowski położony jest przy szosie po płu.–wsch. stronie miasta. Zaraz przy wejściu znajduje się na nim symboliczny grób żołnierzy II wojny światowej, a także mogiły osób zamordowanych we wrześniu 1939 r. W innym miejscu w zbiorowym grobie pochowano 67 żołnierzy polskich poległych w walkach w 1939 r., jest też zbiorowa mogiła zakładników, rozstrzelanych przez hitlerowców we wrześniu 1939 r.

Skręt w prawo szosą nr 469 w kierunku Konina.

118 km PRZYKONA

Wieś gminna. Od płu. łączy się ze wsią Psary, w której znajduje się kościół secesyjny z lat 1911–12.

Na cmentarzu w Psarach, położonym 1 km na prawo od szosy, blisko wejścia pochowano poległego 6 IX 1939 r. plutonowego Jana Niteckiego. Znajduje się tu też (na lewo od centralnego krzyża) grób żołnierzy radzieckich, poległych 20 I 1945 r.

127 km TUREK

Miasto powiatowe, 30,9 tys. mieszk. Ratusz z 1872 r. (obecnie Muzeum Rzemiosła Tkackiego), zespół domów klasycystycznych. Kościół neogotycki z lat 1904–13, zbór ewangelicki z 1849 r.

We wrześniu 1969 r. odsłonięto Pomnik Męczeństwa na narożniku ulic Kolskiej i Legionów — w rejonie, gdzie na dawnym placu targowym hitlerowcy jesienią i zimą 1939/40 r. zamordowali ok. 300 Polaków i Żydów. Nietypowe zdarzenie nastąpiło w sierpniu 1944 r., gdy na dom przy ul. Chopina 10 spadła przypadkowo hitlerowska rakietka V2 (zginęły 4 osoby — Polacy i Niemcy). Przy ul. 3 Maja obok budynku szkoły (w którym było więzienie gestapo) wznosi się pomnik 64 nauczycieli z powiatu tureckiego, poległych w zamordowanych w latach 1939–45. Na cmentarzu przy ul. Chopina (w płn. części miasta) znajdują się mogiły i pomnik 44 żołnierzy radzieckich poległych w 1945 r., a także grób 20 osób rozstrzelanych w listopadzie 1939 r. w rejonie pobliskiej wsi Zdrojki.

Wyjazd z miasta ul. Konińską (kierunek Konin).

144 km TULISZKÓW

Miasto w pow. tureckim, 3,3 tys. mieszk. Kościół gotycki, później przebud. Park z dworkiem późnoklasycystycznym.

Na prezbiterium kościoła 30 XI 1947 r. wmurowano tablicę upamiętniającą pomordowanych w hitlerowskich obozach i więzieniach.

Wyjazd z miasta na zachód ul. Poznańską i dalej szosą nr 443 (kierunek Jarocin).

154 km RYCHWAŁ

Miasto w pow. konińskim, 2,3 tys. mieszk. Kościół z 1476 r., przebud. w końcu XVIII w. Pałac z pocz. XIX w., otoczony parkiem.

Skręt w prawo szosą nr 25, a po 3 km w boczną drogę w lewo (kierunek Pyzdry).

158 km DĄBROSZYN

Wieś. Dwór z pocz. XIX w., kaplica z 1 poł. XX w.

167 km

Na skraju wsi Grabienice skręt w prawo.

170 km RZGÓW

Wieś gminna. Kościół drewniany z 1 poł. XVI w.

W tej wsi od połowy 1940 do października następnego roku istniało getto dla ludności żydowskiej. Część jego mieszkańców wywieziono do Generalnego Gubernatorstwa, a pozostałych stracono w lesie koło Kleczewa.

W centrum Rzgowa wznosi się pomnik ku czci poległych za wolność ojczyzny.

Wyjazd ze wsi na ptn.wsch., w kierunku Konina.

178 km SŁAWSK

Wieś na lewym brzegu Warty. Kościół z 1614 r. (przebud.). Dwór z 1768 r.

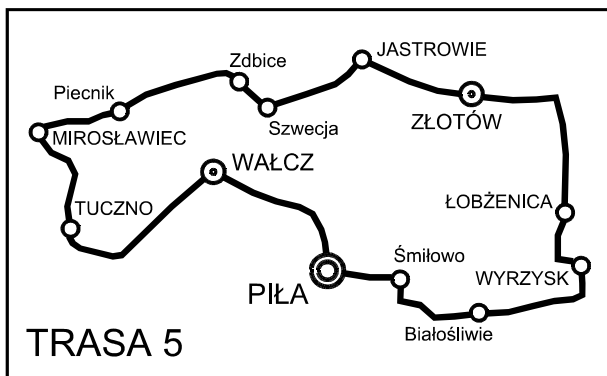
W osadzie Struga (2,5 km na pld. od Sławska) przy jednym z gospodarstw znajduje się pomnik. Dnia 16 I 1945 r. w podpalonych przez hitlerowców zabudowaniach zginęła rodzina Stuczyńskich, podejrzewana o współpracę z działającymi na zapleczu frontu zwiadowcami radzieckimi.

188 km KONIN

Wyjazd do starej części miasta ul. Zagórowską.

TRASA 5

Piła—Wyrzysk—Złotów—Jastrowie—Tuczno—
—Wałcz—Piła, 252 km

0 km PIŁA

Miasto powiatowe, 76,8 tys. mieszk. Duży ośrodek przemysłowy nad Gwdą. Trzy kościoły z 1 poł. XX w. Muzeum Okręgowe, muzeum w domu urodzenia Stanisława Staszica.

Piła, położona tuż za dawną granicą państwową, była w 1939 r. ośrodkiem przygotowań do napaści na Polskę. Później w granicach miasta czynnych było kilka obozów pracy, m.in. w związku z utworzeniem tu zakładów zbrojeniowych (z tego powodu w 1944 r. alianci dokonali kilku nalotów na Piłę). W 1944 r. rozpoczęto budowę fortyfikacji wokół miasta, wskutek czego mimo intensywnych ataków Armii Czerwonej hitlerowcy bronili się tu do 14 II 1945 r. (w Wielkopolsce dłużej trwały tylko walki o Poznań). W wyniku działań wojennych Piła została zniszczona w 72%.

Pośrodku pl. Zwycięstwa wznosi się od 1966 r. okazały pomnik, upamiętniający powrót Piły do macierzy. Płyta przed nim poświęcona jest pamięci bohaterów poległych, zmarłych i więzionych za wolność i niepodległość ojczyzny

w ciągu całej II wojny światowej (*od Westerplatte do Berlina*). Pomnik na narożniku ulicy Lotniczej upamiętnia Polaków, których od września do grudnia 1939 r. więziono w obozie przejściowym na terenie dawnej fabryki samolotów „Albatros”.

W pld.–wsch. dzielnicy Leszków, naprzeciwko cmentarza jenieckiego z I wojny światowej, w latach 1949–53 urządzono rejonowy cmentarz ofiar II wojny światowej. Spoczęło na nim 1372 żołnierzy radzieckich, 185 żołnierzy i cywilów Polaków oraz 139 osób narodowości estońskiej, zamęczonych w obozie hitlerowskim.

Wyjazd ul. Bydgoską i dalej szosą nr 10 w kierunku wsch.

12 km ŚMIŁOWO

Wieś z kościołem neogotyckim z 1903 r.

Przed wojną Śmiłowo było wsią położoną po polskiej stronie granicy z Niemcami. Okoliczne miejscowości zostały przez Niemców zaatakowane w nocy 31 VIII/1 IX 1939 r., jeszcze przed formalnym rozpoczęciem działań wojennych. Na tutejszym cmentarzu parafialnym znajdują się groby pierwszych ofiar II wojny światowej: kaprała Piotra Konieczki — poległego w obronie urzędu celnego w Jeziorkach i Szczepana Ławniczaka — strażnika granicznego zamordowanego w Zelgniewie, jest także mogiła nieznanego żołnierza polskiego poległego w 1945 r.

Skręt w prawo drogą w kierunku Kaczorów—Chodzieży.

17 km KACZORY

Wieś gminna.

W odl. 2 km na pld. leży wieś Morzewo. Można z niej odbyć pieszy spacer (1,5 km w jedną stronę) do lasu, gdzie na grzbiecie wzniesień nad Pradoliną Noteci, w ładnym widokowo miejscu, znajduje się upamiętnione miejsce rozstrzelania 7 XI 1939 r. 43 osób z terenu pow. chodzieskiego.

Wyjazd z Kaczorów na wschód, w kierunku Miasteczka Krajeńskiego. Przez dłuższy czas trasa wiedzie bocznymi drogami równoległe do doliny Noteci (ładne widoki).

26 km MIASTECZKO KRAJEŃSKIE

Wieś gminna, dawniej miasto. Kościół neogotycki z końca XIX w., na przyległym cmentarzu grób Michała Drzymały.

Na rynku (pl. Wolności) znajduje się pomnik ofiar faszyzmu hitlerowskiego, odsłonięty w 1968 r. w miejscu, gdzie stał zniszczony przez hitlerowców pomnik Konstytucji 3 Maja. W tutejszym kościele wmurowano tablicę ku czci Zbigniewa Brodniewicza, w latach 1921–39 komendanta miejscowego posterunku policji, zamordowanego w 1940 r. w obozie NKWD w Ostaszku.

Wyjazd ze wsi na wschód (kierunek Osiek).

35 km BIAŁOŚLIWIE

Wieś gminna. Kościół z 1923 r., stare domy.

Przy kościele parafialnym znajduje się pomnik ku czci 42 ofiar II wojny światowej z terenu gminy.

40 km KROSTKOWO

Wieś z kościołem neogotyckim z 1865 r.

Tablicą umieszczoną w prezbiterium tutego kościoła uczczono bł. ks. Michała Kozala (patrz s. 32); który był tu krótko wikariuszem.

47 km OSIEK NAD NOTECIĄ

Duża wieś, na skraju której zlokalizowano rozległy skansen etnograficzno–archeologiczny.

Skręt w lewo szosą nr 194.

51 km WYRZYSK

Miasto w pow. pільskim, 5,3 tys. mieszk. Kościół neogotycki z lat 1859–60, rozbud. w 1946 r. Dwór z poł. XIX w.

Przy ul. Bydgoskiej wystawiono pomnik ku czci 26 Polaków z Wyrzyska i okolicy, rozstrzelanych we wrześniu 1939 r. w pobliskiej strzelnicy. Ich prochy spoczęły na cmentarzu przy ul. Podgórznej. W płd. części tego cmentarza znajdują się groby i pomnik żołnierzy radzieckich. Pochowano tu 190 czerwonoarmistów poległych w czasie walk w okolicy lub zmarłych z ran w okresie od stycznia do marca 1945 r.

Przed tutejszym dworem (ul. Grunwaldzka) znajduje się kamień upamiętniający gen. Władysława Andersa, późniejszego bohatera walk o Monte Cassino, który w latach dwudziestych przyjeżdżał tu do swojego ojca Alberta, wówczas zarządcy miejscowego majątku.

Wyjazd z miasta na zachód drogą nr 10 (kierunek Piła—Szczecin) i po 2,5 km skręt w prawo na szosę nr 242 (kierunek Więcbork).

66 km ŁOBŻENICA

Miasto w pow. pilińskim, 3,3 tys. mieszk. Układ przestrzenny z 2 rynkami. Kościół z XV/XVI w. (przebud.), kościół poewangelicki z lat 1910–11, stare domy.

Pośrodku pl. Wolności wznosi się wysmukły pomnik ku czci bojowników o wolność i demokrację, przy którym umieszczono urnę z ziemią pobraną z różnych miejsc walk — od Cedyni w 972 r. do Siekier w 1945 r. W płd. części tutejszego cmentarza (we wsch. części miasta) znajduje się pomnik ofiar zbrodni z 1939 r. w Górce Klasztornej (patrz niżej) oraz grób 54 mieszkańców miasta i okolicy, zamordowanych we wrześniu 1939 r.

Wyjazd szosą na północ (kierunek Człuchów).

68 km GÓRKA KLASZTORNA

Osada z sanktuarium maryjnym w pobornardynskim zespole klasztornym z lat 1649–87.

Hitlerowcy urządzili w klasztorze obóz dla internowanych księży i zakonników (zamordowano ich w Paterku koło Nakła), potem prze-

bywali tu wysiedleni z okolicy Polacy i Żydzi, a od 1940 r. jeńcy angielscy. W parku przy klasztorze oznaczono miejsce, gdzie w dniach 22 i 23 XI 1939 r. zamordowano 36 osób świeckich. Pamięci żołnierzy Armii Krajowej poświęcona jest stojąca obok kościoła neogotycka kaplica.

Powracamy do szosy i jedziemy w lewo, nadal w kierunku Człuchowa.

70 km

W lesie po prawej stronie kamieniem upamiętniono miejsce, gdzie 11 XI 1939 r. hitlerowcy rozstrzelali aresztowanych Polaków (dojście wg drogowskazów).

76 km RUDNA

Tablica umieszczona na ścianie szkoły upamiętnia tutaj nauczyciela Czesława Mikolajczaka, który zginął z rąk hitlerowców w obozie koncentracyjnym.

81 km

Skrzyżowanie w lesie, na którym skręcamy szosą nr 189 w lewo.

Wjeżdżamy na tereny, gdzie w styczniu i lutym toczyły się walki o przełamanie Wału Pomorskiego — budowanego od 1934 r. systemu fortyfikacji na odcinku od Bałtyku do Noteci, który miał bronić dostępu do terytorium Niemiec. Składał się z ufortyfikowanej pozycji głównej i poprzedzającego go pasa przesłaniania. Wobec zbliżania się oddziałów radzieckich umocnienia od jesieni 1944 r. pospiesznie uzupełniano i przystosowywano do obrony. Wał Pomorski przełamali w krwawych walkach żołnierze I Armii Wojska Polskiego, a śladem ich oddziałów wiedzie zaproponowana trasa. Walki w tym terenie upamiętniają liczne głazy i tablice.

W odl. 1 km w prawo (na wschód) od skrzyżowania, na krawędzi doliny Łobzonki, w 1971 r.

ustawiono kamień w miejscu, gdzie żołnierze polscy przekroczyli w 1945 r. dawną granicę polsko–niemiecką.

92 km

Przed wiaduktem kolejowym po prawej stronie znajduje się głaz postawiony ku czci 99 żołnierzy I Armii Wojska Polskiego i 9 czerwonoarmistów, poległych w dniach 30–31 I 1945 r. w walkach o Złotów.

94 km ZŁOTÓW

Miasto powiatowe, 18,8 tys. mieszk., nad Głomią i 5 jeziorami. Kościoły: barokowy z lat 1661–64 i eklektyczny z lat 1829–31. Przebud. pałac z XVIII/XIX w. Muzeum Ziemi Złotowskiej w szachulcowym budynku z XVIII w.

Na cmentarzu przy ul. Szpitalnej pochowano 1117 żołnierzy polskich i 742 radzieckich, poległych i zmarłych z ran w wyniku walk o miasto i Wał Pomorski.

Wyjazd ul. Jastrowską i dalej szosą nr 189 na pln.zach.

107 km

Po prawej stronie przed wjazdem na most na Gwdzie znajduje się głaz upamiętniający zdobycie tego terenu przez żołnierzy polskich. Po lewej widoczny jest wysadzony w 1945 r. żelazny most na zlikwidowanej linii kolejowej Złotów—Jastrowie.

110 km JASTROWIE

Miasto w pow. złotowskim, 8,9 tys. mieszk. Tzw. Kamienny Dom (dawny ratusz) z XVI/XVII w. z Izbą Pamięci. Kościoły: neoromański z 1882 r. i eklektyczny z 1913 r. Na wsch. od miasta ośrodek wypoczynkowy i kąpielisko nad Jez. Leśnym.

O Jastrowie, położone w pasie przesłaniania Wału Pomorskiego, toczyły się 1 i 2 II 1945 r. zacięte walki. Upamiętniają je głazy przy szosie wjazdowej i w centrum miasta. Na tutejszym

omentarzu zaraz przy wejściu znajduje się pomnik bohaterów walk o zdobycie Jastrowia. Działań na Wale Pomorskim dotyczy znaczna część ekspozycji w miejscowej Izbie Pamięci.

Inne wydarzenie przypomina tablica na domu przy ul. gen. Kieniewicza 13. W lutym 1945 r. mieszkał tu pisarz Leon Kruczkowski, uwolniony z obozu jenieckiego Groß Born. W tym czasie miasto zaatakowały oddziały niemieckie, które wyrwały się z okrajonej Piły; na kanwie zaszyłych wtedy wydarzeń powstała znana sztuka, a potem film *Pierwszy dzień wolności*.

Wyjazd ulicami Kieniewicza i Roosevelta, a następnie szosą nr 22 na pld.zach. (kierunek Gorzów Wlkp.).

113 km

Przy rozwidleniu szos nr 11 i 22 znajduje się jeszcze jeden kamień przypominający walki w 1945 r.

128 km SZWECJA

Wieś z kościołem neogotyckim z lat 1876–77.

Przy szosie niedaleko kościoła znajduje się głaz upamiętniający zdobycie tej wsi 2 II 1945 r. przez żołnierzy 4 Dywizji Piechoty im. Kilińskiego. W miejscowej szkole od 4 do 15 II, a więc w okresie głównych walk o Wał Pomorski, miał kwaterę gen. Stanisław Popławski, dowódca I Armii WP.

Skręt w prawo w boczną szosę (kierunek Golce).

134 km ZDBICE

Wieś nad Jez. Zdbiczno. Kościół neogotycki z 1888 r.

Wieś była położona na głównej pozycji Wału Pomorskiego. Toczyły się o nią 3 i 4 II 1945 r. ciężkie walki. Poświęcona jest im miejscowa izba pamięci, z wystawą „Las świadkiem walk o Wał Pomorski”. Na parkingu po pln. stronie zabudowań Zdbic urządzono ekspozycję broni pancernej z lat II wojny światowej.

136 km

W miejscu, gdzie droga przekracza rynnę jeziorną, istniał dawniej folwark Morzyca, o który również toczono zacięte walki w 1945 r. Przypomina je pamiątkowy kamień z tablicą. W lesie po prawej stronie można obejrzeć zrujnowany schron, wchodzący w skład głównej linii Wału Pomorskiego. Widać tu wyraźnie, jak do jej budowy wykorzystano przeszkody naturalne (wzniesienia, jeziora, mokradła). Umocnienia zostały przełamane 6 II 1945 r. w rejonie Jez. Dobrego, 3 km na płn. od tego miejsca.

140 km GOLCE

Wieś nad Dobrzycą. Szachulcowy kościół poewangelicki z 1669 r., dawny młyn wodny.

Walki toczono o tę wieś 5–8 II 1945 r. przypominają pomniki stojące przy kościele i przy skrzyżowaniu dróg.

Skręcamy tu szosą nr 163 w lewo, ale zaraz opuszczamy ją w prawo.

143 km KARSIBÓR

Wieś z kościołem szachulcowym z XVIII w.

Karsibór został zdobyty 8 II 1945 r. po krótkich, ale zaciętych walkach.

Skręt w prawo.

151 km GÓRNICA

Wieś z szachulcowym kościołem poewangelickim z 1672 r.

154 km PIECNIK

Wieś nad jez. Piecnik. Szachulcowy kościół poewangelicki z XVIII w., park krajobrazowy.

Przy szosie znajduje się tu kolejny granitowy głaz upamiętniający walki I Armii WP o Wał Pomorski.

Dalsza droga wiedzie w prawo szosą nr 10 (kierunek Szczecin).

165 km MIROSLAWIEC

Miasto w pow. waleckim, 2,5 tys. mieszk. Kościół z 1721 r. z neogotycką wieżą, pozostałości barokowego pałacu.

O miasto, położone na zapleczu Wału Pomorskiego, toczyły się w lutym 1945 r. ciężkie walki. Upamiętnia je głąz wystawiony przy szosie do Szczecina. W przebudowanym Domu Kultury w 1985 r. otwarto Muzeum Przełamania Wału Pomorskiego, którego głównym elementem jest mapa plastyczna terenu walk. Naprzeciwko Muzeum znajduje się pomnik ku czci żołnierzy tego okresu, z czołgiem T34.

Wyjazd szosą nr 177 na płd. (kierunek Wieleń).

173 km BRONIKOWO

Wieś z kościołem szachulcowym z 1775 r.

Wieś została zdobyta 11 II 1945 r. przez żołnierzy 1 Dywizji Piechoty im. Kościuszki.

177 km MARCINKOWICE

Wieś z kościołem gotyckim z lat 1627–28 oraz parkiem podworskim.

185 km TUCZNO

Miasto w pow. waleckim, 1,9 tys. mieszk., nad Runicą i 3 jeziorami. Zamek, obecnie w formach z pocz. XVIII w., otoczony parkiem. Kościół późnogotycki z 1522 r. Kapielisko i ośrodek wypoczynkowy nad Jez. Liptowskim.

Tuczno było położone na zapleczu Wału Pomorskiego i zostało opanowane przez Armię Czerwoną 12 II 1945 r., ale zbytnio nie ucierpiało (centrum miasteczka spalono dopiero w 1947 r.). W parku, na płd. stoku wzgórza zamkowego, zachowały się ruiny schronów żelbetowych (wysadzonych po 1945 r.).

Wyjazd z miasta boczną drogą na wschód (kierunek Strzalin).

189 km STRZALINY

Wieś wśród wzgórz morenowych, z kościołem szachulcowym z 1740 r.

Po wsch. stronie wsi, na zalesionej obecnie Górze Wisielczej (152 m n.p.m.), znajdują się ruiny potężnego zespołu fortyfikacji, największego z wchodzących w skład umocnień Wału Pomorskiego. Powstał on w latach 1935–38 i sięga na kilkanaście metrów w głąb wzgórza, a jego obiekty mają połączenie podziemnymi korytarzami. Schrony zostały po wojnie wysadzane, a ich zwiedzanie w związku z brakiem zabezpieczeń jest dość ryzykowne.

Ze Strzalin powracamy do Tuczna.

193 km TUCZNO

Wyjazd w kierunku Wielenia i zaraz za miastem skręt w lewo, w stronę Trzcianki.

201 km

Skrzyżowanie dróg, skręt w lewo szosą nr 22.

221 km

Po lewej stronie w lesie „Bukowina” znany ośrodek szkoleniowy dla sportowców.

223 km WAŁCZ

Miasto powiatowe, 27,6 tys. mieszk., nad jeziorami Raduń i Zamkowym. Kościoły neogotyckie z lat 1863–86 i 1902–07, dawne barokowe kolegium jezuickie, klasycystyczny dworek z pocz. XIX w. (obecnie Muzeum Ziemi Wałeckiej).

Miasto było włączone w system obronny Wału Pomorskiego i otoczone fortyfikacjami. Ich ruiny znajdują się przede wszystkim po wsch. stronie centrum, a największą z nich (zespół baterii pancernych) nazwano „czapą Hitlera”. Miasto zostało zdobyte 11 II 1945 r. po okrażeniu i walkach ulicznych.

Przy wjeździe do Wałcza po lewej stronie szosy znajduje się cmentarz ofiar walk z 1945 r.

Pochowano na nim 4590 żołnierzy polskich i 1638 radzieckich. Dekoracja mozaikowa na szkole przy ul. Tysiąclecia przypomina o działaniach bojowych żołnierzy Wojska Polskiego.

Wyjazd ul. Bydgoską i dalej szosą nr 10 na wschód.

238 km STARA ŁUBIANKA

Wieś, położona na prawo od szosy. Kościół neogotycki z lat 1854–55. W parku dwór eklektyczny z końca XIX w.

W centrum wsi znajduje się pomnik ku czci żołnierzy I Armii Wojska Polskiego (Kościuszkowców).

252 km PIŁA

Skręt z obwodnicy Piły w prawo w ul. Niepodległości i powrót do centrum miasta.

Tekst: Piotr Maluśkiewicz
Zdjęcia: P. Anders, B. Cynalewski, P. Mordal, Z. Szmidt
Projekt graficzny serii: J.B. Łojan
Wydawnictwo WBPiCAK Poznań 2006